

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta
maxsus ta'lim vazirligi**

Guliston davlat universiteti

“Ekologiya va geografiya” kafedrası

5650100-Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi ta'lim yo'nalishi

22-16-guruh talabasi Latipova Nilufar Salom qizining

**“Ekologiyaning kelib chiqishi va dastlabki rivojlanish tarixini
o'rganish” mavzusida bajargan**

bitiruv malakaviy ishi

Rahbar: professor Nigmatov A.N. _____

Tabiiy fanlar fakulteti

**dekani: Geografiya fanlari nomzodi,
dotsent Yuldashov A.U. _____**

Kafedra mudiri: dotsent Karshibayeva L.K. _____

Guliston-2020

Mundarija

Kirish.....	3
1-bob. Tabiat va jamiyat munosabatlarining rivojlanish tarixi.....	
1. 1. Tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat munosabatlari.....	
1.2. Kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan munosabat tarixi, hozirgi holati va kelajagi.....	
1.3. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish fanining rivojlanish tarixi.....	
2-bob. Ekologiya fanining shakllanishi va uning tarmoqlari.....	
2.1. Ekologiya fanining yuzaga kelish sabablari va rivojlanishi.....	
2.2. Ekologiya fanining boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rni.....	
2.3. Ekologik xavfsizlik va uni ta'minlash zarurati.....	32
2.4. Tabiat va kishilik jamiyati qonunlarini uyg'unlashtirishning ekologik jihatlari.....	43
2.5. O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati.....	
Xulosa	67
Foydalanilgan adabiyotlar.....	70

KIRISH

Bugungi kunda insoning tabiat bilan o'zaro aloqalari ancha murakkab tus oldi. Tabiat va insonning o'zaro munosabatlari bugungi kunda har qanday fan tadqiqotlarining diqqat markazida bo'lmoqda desak yanglishmagan bo'lamiz. Chunki inson tabiati bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularni aslo bir-biridan ayri – ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi.

Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan. Tabiat va inson o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo'lar ekan, bu qonuniyatlarni buzish o'nqlab bo'lmas falokatlarni insoniyat boshiga solib boradi.

“Bugungi kunda dunyodagi geografik-siyosiy holat jadal sur'atlarda o'zgarmoqda. Bunday sharoitda esa inson tomonidan biosferaga ko'rsatilayotgan ta'sirni tartibga solish, ijtimoiy taraqqiyot bilan qulay tabiiy muhitni saqlab qolishning o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirish, inson va tabiatning o'zaro munosabatlarda muvozanatga erishish muammolari borgan sari dolzarb bo'lib bormoqda. Taraqqiyotning hozirgi bosqichida inson bilan tabiatning o'zaro ta'siriga oid bir qator muammolarni hal etish faqat bir mamlakat doirasida cheklanib qolmaydi. Ko'rinib turibdiki, tabiiy muxitni inson yuritadigan xo'jalik faoliyatining zararli ta'siridan himoya qilish bilan bog'liq ko'pgina muammolar keng ko'lam kasb etadi¹.»

Prezidentimizning bu fikrdan ko'rinadiki, murakkablikdan iborat bo'lgan tabiat va inson qonuniyatlarni buzish ham, rivojlantirish ham insoniyatning qo'lidadir, ya'ni, inson hayotida yuksak ahamiyatga molik har qanday muammo va voqealiklarga jahon hamjamiyati ham javobgardir.

¹ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т.-“Ўзбекистон”, -2016 й.

Mavzusining dolzarbligi. Tabiat bilan inson orasida o'zaro bog'liqlik kishilik jamiyatining ilk bosqichlaridan ma'lum. Chunki, tabiat insonni oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqa zaruriy moddiy ne'matlar bilan ta'minlaydi. Moddiy ne'matlardan foydalanish jarayonida odamlar avvaliga istaganicha va undan ortiq foydalangan bo'lib, albatta isrofgarchilikka yo'l qo'ygan. Lekin vaqt o'tishi va ishlab chiqarish quollarining takomillashuvi, eng muhimi odamlarning fikrlash qobiliyati, ongining o'sishi bilan noz-ne'matlardan foydalanishda ehtiyotkorlik belgilari ham shakllanib borgan.

Iqtisodiyot taraqqiyotida tabiiy resurslardan muttasil foydalanish natijasida havo va suvning ifloslanishi, tuproqlarning qashshoqlanishi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifati, daromadlarning pasayishi, kishilar salomatligining yomonlashuvi, mehnat unumdorligining pasayishi, hosildorlikning pasayishi orqali iqtisodiyotda tanglikni sodir eta boshladi.

Hozirgi kunda omma orasida «Ekologiya» tushunchasi ko'proq atrof – muhitning ifloslanishi, zarar va zaharlanishi bilan uyg'unlashib ketdi. Vaholanki, biz yuqorida ko'rganimizdek, ushbu atamaning ma'nosi faqat bir tomonlama, salbiy ruhda talqin qilish noto'g'ridir. Biroq, shu bilan birga tan olish lozimki, chindan ham ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va mujassamlshuvi, shaharlar va urbanizatsiya taraqqiyoti tabiat va inson (jamiyat) orasidagi muvozanatni buzdi, ekologik muammo global, olamshumul ahamiyat kasb etib, u hatto urush va tinchlik muammosidan ham oldinga chiqib oldi. Shuning uchun hozirgi sharoitda ijtimoiy hayotning biror bir sohasi yo'qki, u ekologiya bilan bog'liq bo'lmasa.

Hozirgi kunga kelib, butun dunyodagi ekologik holat ko'pchilikni birdek bezovta qilmokda. Ekologik holat ko'z o'ngimizda dahshatli tus olmoqda. Tabiatni muhofaza qilish va mavjud tabiiy resurslarning samarali foydalanish masalalari dolzarbligicha qolmoqda. Tabiatni qanday ko'rinishga kelishi, o'zgarish va unda bo'ladigan jarayonlarning borishi insonga bog'liq. Ko'z o'ngimizda mavjud bo'lgan barcha ob'ekt va voqealıklar insonning tabiatdan foydalanish natijasi bo'lib, aynan tabiat qo'ynida sodir bo'ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy muammolar insonning yashash muxitini tubdan o'zgartirib yuborishi mumkin. Tabiatning qaysidir bir e'tibordan chetda qolgan yoki kichikkina hududida sodir bo'lgan salbiy holat boshqa hududga kattaroq, jiddiyroq holatni yuzaga chiqarmasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. Insonning eng asosiy vazifasini insonning o'ziga belgilab bergan. Qanday muammo va yutuq bo'lsa tabiat ne'matlaridan foydalanmasdan bo'lmaydi. Ham ekologik, xam biologik muammolar kundan kunga kengayib borayotgan hozirgi kunda har bir alohida shaxs o'z aql-idrokini o'z manfaatini hisobga olib amalga oshirayotgan faoliyati aniq belgilab olishi talab etiladi. Binobarin, hozirgi kunda ekologiya fani o'qituvchilar oldida tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik muammolarni hal etish bo'yicha o'quvchilarda tasavvur, tushuncha, ko'nikma va malaka hosil qilish hamda amaliy choralar ko'rish va tabiatni muhofaza qilish chora tadbirlarini qo'llay olish tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilab beradi.

Mavzuni o'rganilganlik darajasi. O'zbekiston Respublikasining ekologik muammolari, shuningdek, o'quvchilarga ekologik tarbiya berish masalalari bo'yicha bo'yicha ko'plab olimlar hamda mutaxassislar shug'ullanishgan. A.A.Rafiqov, A.Soliev, T.J.Jumaev, A.Nigmatov, S.Sultonov, A.R.Ro'ziev, Yu.Shodimetov, A.Abdug'aniev, A.To'xtaev, Q.Abirqulov, A.Xojimatov, S.Daniyorov, Sh.Turdiqulovlar geoekologik muammolarning mavjudligi va ekologik muammolarning oldini olish chora-tadbirlarini keng doirada o'rganishgan. Lekin yuqoridagi va boshqa olimlarning ishlari asosan respublika doirasida olib borilgan. Ayni vaqtda o'lka doirasida geoekologik muammolari mahalliy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda etarli darajada o'rganilmagan. Shu jihatdan o'lkaning geoekologik muammolarni o'rganish va mavjud muammolarni bartaraf etishda jamoatchilikning olib boradigan ishlari ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot ishining maqsadi va vazifalari. Mazkur tadqiqot ishining maqsadi - Tabiat va jamiyat munosabatlarini uyg'unlashtirish asosida ekologiyaning kelib chiqishi va dastlabki rivojlanish tarixini o'rganish orqali tabiiy fanlarda ekologik ta'lim-tarbiya berish, ekologik muammolarni tahlil qilish

bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilandi va hal etildi:

- Tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat munosabatlari ochib berilgan;
- Ekologiya fanining yuzaga kelish sabablari va rivojlanishi izohlangan;
- Ekologiya fanining boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rni aniqlangan;
- Ekologik xavfsizlik va uni ta'minlash zarurati o'rganilgan;
- Tabiat va kishilik jamiyati qonunlarini uyg'unlashtirishning ekologik jihatlari yoritilgan.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Tadqiqotning amaliy ahamiyati sifatida shuni aytish mumkinki, dars berish jarayonida ekologik tarbiya berish ishlardan foydalanilganda, o'quvchilarning aqliy faoliyati rivojlanadi, o'rganilgan masalani chuqurroq o'ylashga, uning eng muhim choralarini izlashga, yakun yasab, xulosalar chiqarishga imkon beradi. BMIda tavsiya etilgan ishlanmalaridan umumiy tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, biologiya hamda tadbirkorlik kurslarini o'tishda foydalanish mumkin.

Tadqiqot mavzusining tarkibiy tuzilishi. Ish kirish, ikki bob, xulosa va tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Ishning kirish qismida tadqiqot mavzusining dolzarbligi, maqsadi va vazifalari, ob'ekti va predmeti, ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati bayon etilgan.

Tadqiqotning **xulosa** qismida tadqiqot natijalari umumlashtirilib, muallifning ushbu mavzu bo'yicha tavsiya va takliflari keltirilgan.

1-bob. Tabiat-jamiyat munosabatlarining rivojlanish tarixi

1. 1. Tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat munosabatlari

Asrlar davomida buyuk allomalar tabiat, inson, jamiyat va hamjamiyat nima, ular o'rtasida qanday aloqadorlik bor va u qanday bo'lishi kerak, degan savolga javob qidirib kelganlar¹. Inson tirik organizm sifatida boshqa tabiiy ob'ektlardan tubdan farq qilishi hamda uning buyuk kuch-qudrati, odamzotni alohida bir mavjudot sifatida qarashga olib keldi. Ayniqsa bunday dunyoqarash XX-XXI asrlar, ya'ni ilmiy–texnika inqilobi davriga kelib juda avjiga chiqdi. «Tabiat ustidan g'alaba»ga erishgan inson barcha ilmu fan tarmoqlarida alohida bir kuch-qudrat sifatida qaraladigan bo'ldi. Lekin u aslida alohida bir «individ» yoki hyech kimga bo'ysunmaydigan «hokim» emas, balki tabiatning bir bo'lagi, «tabiat oshxonasining bir anjomidir». Insonni hyech qachon tabiatdan va uni o'rab turuvchi atrof-muhitdan ajratib bo'lmasligiga shu kunda barcha progressiv aholining ishonchi hosil bo'ldi.

Falsafada *tabiat* – *ob'ektiv borliq, ya'ni bizni o'rab turuvchi olam va uning xilma-xil shakllari*, deb tushuniladi. Amaliyotda yoki tabiiy fanlarda uni va barcha tirik organizmlarning ehtiyojlarini qondirish manbai bo'lgan atrof-muhit deb qaraladi. Falsafa yoki astronomiya nuqtai nazardan qaraganda son-sanoqsiz yulduzlar, osmon va uning cheksiz kengliklari, albatta, inson ishtirokisiz kelib chiqqan va tabiiydir. Lekin organizmlar, jumladan insonlar ham o'zlarining kundalik hayotiy faoliyatlarida ulardan foydalanmaydilar va ulardagi jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydilar. Balki barcha tirik mavjudot o'zlarini o'rab turuvchi havo (to'g'rirog'i, atmosfera havosi), suv, yer, tuproq, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi kabi tabiat ne'matlaridan «oldi-orqasi»ga qaramasdan foydalanadilar va ularga ijobiy, aksariyat hollarda salbiy ta'sir etadilar.

Inson – *yer kurrasining jonli qobig'i biosferada yashovchi organizmlar turkumiga kiruvchi, lekin murakkab hayotiy faoliyat yurituvchi individdir*. U ongining yuqoriligi, nutqining rivojlanganligi, ijodiy faolligi, takomillashgan mehnat qurollarini yaratishi, ahloqiy, ma'naviy hamda ruhiy o'z-o'zini anglay olishi bilan boshqa tirik organizmlardan tubdan ajralib turadi. *Insonni boshqa insonlar bilan ma'lum bir hududda tarixan qaror topgan guruhi yoki uyushmasi*–

¹ Н.Ф.Реймерс. Надежды на выживание человечества: Концептуальная экология. – М.: «Россия молодая» - Экология., 1992.- С. 214-282.

jamiyatdir. Huddi ana shu insonlar jamoasi tabiat bilan o'zaro juda ta'sirchan munosabatda bo'ladi.

Insonning yakka o'zi uncha katta kuch emas, ammo ularning ongli ravishda biron bir maqsadni ko'zlab, takomillashtirilgan mehnat qurollaridan foydalangan tarzda uyushgan holdagi jamoasining, ya'ni jamiyatning tabiatga bo'lgan munosabati ko'p narsani belgilab beradi. Agarda jamiyat o'z kundalik ehtiyojlarini qondirishni faqatgina tabiatdan izlashni maqsad qilib olsa, atrof tabiatda juda sezilarli darajada salbiy o'zgarishlar sodir bo'lishi hech gap emas. Aksincha, ushbu jamiyat kuchi tabiatni asrashga, undan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat majmualarini qayta tiklashga qaratilgan bo'lsa, u holda atrof tabiiy muhitda ijobiy o'zgarishlar yuzaga kelishi ham mumkin.

Insonlarning, to'g'rirog'i *fuqarolarning, muayyan ma'muriy hududda uyushgan qismi*, ya'ni **davlat** orqali salbiy yoki ijobiy jarayonlarga huquq orqali ta'sir etishi tabiatni, xususan atrof tabiiy muhitni keskin o'zgartirib yuborishi muqarrardir. Lekin atrof tabiiy muhitni ma'lum bir mamlakatda, salbiy yoki ijobiy o'zgarishi hozirgi ilmiy-texnik inqilob davrida, albatta, o'zga davlat yoki davlatlarga, ya'ni **hamjamiyat**ga bevosita bog'liqligi isbot talab etmaydi. Buni Chernobil AES falokatining global miqyosdagi atrof-muhitga bo'lgan salbiy yoki Janubiy Amerikadagi Amazonka daryo havzasidagi tropik o'rmonzorlarning yer planetasi atmosfera havosiga ijobiy ta'sirlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Xullas, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat o'zaro uzviy bog'langan, biri ikkinchisidan, ikkinchisi uchinchisidan, uchinchisi to'rtinchisidan yoki aksincha kelib chiqadigan kishilik jamiyatining turli shakllaridir. Ular doimo atrof tabiiy muhit bilan uzviy bog'langan.

Yana bir atamaga qo'llanmaning boshidanoq aniqlik kiritib olishimizga to'g'ri keladi. Insonlarni o'rab turuvchi tabiatni turli adabiyotlarda, ommaviy axborot vositalarida turlicha – «*atrof-muhit*», «*atrof tabiiy muhit*», «*insonlarni o'rab turuvchi muhit*», «*insonlarni yashash muhiti*», deb ataydilar. Xo'sh qaysi bir ibora ilmiy-amaliy nuqtai nazardan to'g'ri? Albatta, yuqorida nomlari keltirilgan iboralarni turlicha ishlatilishi tabiiy hol. Chunki har bir muallif o'zining ixtisosligi, yozma asarining kimlarga bag'ishlanganligi va hattoki, uning kasbiy mahorati hamda ilmiy darajasiga qarab mazkur iboralarni turlicha ifoda etishi mumkin. Nima bo'lganda ham biz ushbu iboralarga ilmiy izoh berishga harakat qilamiz.

Birinchidan – agarda yoritilayotgan masala insonlarni tabiatga nisbatan yo'naltirilgan munosabat shakllariga qaratilgan bo'lsa – atrof tabiiy muhit so'zlar birikmasini ishlatish maqsadga muvofiq. Chunki insonlarni nafaqat tabiiy, balki ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, huquqiy va shunga o'xshash turli muhitlar o'rab turadi. Ushbu muhitlardan tabiiysini ajratib olish maqsadida biz uni «*atrof tabiiy muhit*» so'zi orqali ifoda etishni to'g'ri, deb bilamiz.

Lekin atrof tabiiy muhitni keskin o'zgarib ketishi ma'lum bir hududlar yoki mintaqalarda siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy muhitlarni ham o'zgartirib yuborishi mumkin. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy yEvropada sanoat gurkirab o'sdi, ushbu mintaqada aholi haddan ziyod ko'payib, jamiyat va davlatning iqtisodiy-siyosiy talablari tabiat qonuniyatlarini inkor eta boshladi. Natijada, atrof tabiiy muhit izdan chiqdi, insonlarning yashashi

og'irlashdi, kasalliklar ko'paya boshladi va shuning uchun ularning aksariyatida tabiiy muhit nisbatan saqlanib qolgan Amerika, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi sivilizatsiya "oyog'i yetmagan" qit'a va orollarga odamlar ko'chib keta boshladilar. Buni sezgan jamiyat, davlat va hamjamiyat sardorlari, XX asrga kelib Yevropada ijtimoiy munosabatlarda sanitar-gigienik talablarini kuchaytirish, qonunlar va sanoat ishlab chiqarishni ekologiyalashtirish, ziddiyatli davlatlararo munosabatlarni ekologiya fani orqali «til topishga» undadi. Oqibatda "Ekologiya" degan fan yuzaga keldi va u xalqaro miqyosga olib chiqildi. Chunki inson bilan tabiat o'rtasidagi «kelishmovchilik» nafaqat atrof tabiiy muhitga, balki ma'lum darajada davlatlarning ichki va tashqi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va hattoki, axloqiy munosabatlariga salbiy ta'sir eta boshladi. Shuning uchun ham "Xalqaro ekologiya huquqi"da xalqaro hamjamiyat tomonidan «*atrof tabiiy muhit*» iborasi «*atrof muhit*» degan ibora bilan almashtirildi.

Ikkinchidan – ijtimoiy-gumanitar fanlarda o'rganish yoki tadqiqot ob'ekti bo'lib inson, fuqaro yoki shaxs hamda ularning jamoasi hisoblaniladi. Shuning uchun ham ularda inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni «*insonlarni o'rab turuvchi muhit*», «*kishilik jamiyati yashovchi muhit*» deb ataydilar. Buni «mutloq to'g'ri» yoki «mutloq noto'g'ri» deyish qiyin. Lekin inson yashayotgan va uning ta'siri doirasidagi tabiiy muhit tabiatshunoslik nuqtai nazaridan qolgan turdagi organizmlar, jumladan hayvonot va o'simlik dunyosi, mikro va nanoorganizmlarning ham yashash muhitidir. Faqatgina ular tabiat bilan hamohanglikda, ya'ni ma'lum bir muvozanatni saqlagan yoki «kelishgan» holda yashaydilar hamda rivojlanadilar. Insonlar esa, o'ziga xos "kuchli" organizm – individ sifatida tabiat bilan «kelishmasdan» ham yashashlari mumkin. Shuning uchun insonlarni o'rab turuvchi tabiiy muhit yoki ularni yashash muhiti, so'zsiz, «insonlarni o'rab turuvchi atrof tabiiy muhit» yoki «insonlarning atrof-muhiti» deb aytiladi.

Uchinchidan – inson va tabiat yer planetasida juda uzviy bog'langan va o'zaro kuchli ta'sir doirasida turadi. Aynan o'zaro ta'sir doirasida, chunki insonni tabiatga bo'lgan har qanday ta'siri (xoh u ijobiy yoki salbiy ko'rinishda namoyon bo'lmasin) oxir oqibatda insonning o'ziga aks sado bo'lib qaytadi (yo rahmatini yog'diradi, yo o'chini oladi). Buni anglagan ibtidoiy insonlar va ularning jamoasi tabiatni bir bo'lagi sifatida, uning «bag'ri»da yashab kelganlar.

Zardushtiylarning muqaddas Avesto kitobining Vandidod qismida¹ tabiat unsurlari – yer, suv, havo va olovni ajdodlarimiz xudo deb bilganlari haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan. yer va olov xudosi—"Mitra"ga insonlar sig'inishgan. Ularni ilohiy kuch deb bilishgan va ularga yetkazilgan zarar uchun, hattoki, o'lim jazosini qo'llashgan. Suvni iflos qilish oliy tangriga qilingan xuruj deb qaralgan. Tabiatga nisbatan bunday dunyoqarashlar zardushtiylar dinining asosini tashkil qilgan va unda zikr etilgan qadimiy axloq-odob qoidalari shu davrdagi 16 ta davlat hududida amal qilgan.

Aksincha, sobiq Ittifoq davrida Markaziy Osiyo hududini xom-ashyo va ayniqsa paxta yetishtirish bazasi qilib olinishi «Orol muammosi»ni yuzaga

¹ Авесто. Асқар Маҳкам таржимаси.-Т.: "Шарқ",2001.- 384 б.

keltirdi. Insonlar esa ushbu ekologik inqirozli hududlardan ko‘cha boshladilar. Chunki atrof tabiiy muhitni inqirozli darajada buzilishi aholi o‘rtasidagi barcha munosabatlarga o‘zining salbiy ta‘sirini o‘tkazmoqda. Kishilarning behovotir va sog‘lom yashashlari qiyinlashmoqda. Mintaqaning ekologik xavfsizligi va barqaror rivojlanishiga jiddiy putur yetkazilmoqda.

Xullas, tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat munosabatlari o‘zaro uzviy aloqadorligi atrof-muhit holati va inson salomatligida aks etadi. Hozirgi zamonda ushbu holat ko‘proq tabiatga emas, balki inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat faoliyatiga, to‘g‘rirog‘i ularning birgalikdagi ezgu maqsadlarining ijrosiga bog‘liq. Biz, insonlar, tabiatdan ajralgan tarzda yashay olmas ekanmiz, uning ajralmas bir bo‘lagi sifatida o‘zimizni xis etib hayot kechirishimiz lozim. Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta‘minlash esa barchamizning muqaddas burchimizdir.

1.2. Kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan munosabat tarixi, hozirgi holati va kelajagi

Tabiatni muhofaza qilishda avvalambor shaxs, jamiyat, davlat va hamjamiyatning tabiatga nisbatan qarashlari aniqlaniladi va unga mos ravishda siyosat ishlab chiqiladi va tegishli huquqiy me‘yorlar qabul qilinadi. Kishilik jamiyati tarixida tabiatga nisbatan qanday munosabatda bo‘lganligi, qandayligi va qanday bo‘lishi lozimligi ekologiya fanining yuzaga kelishi, rivojlanishi va istiqbollarni belgilab bermoqda. Chunki yer sayyorasida sodir bo‘layotgan tabiiy jarayonlarning deyarli 90 foizida inson faoliyatining mahsuli aks etmoqda. Bu jarayonlarni doimo ham ijobiy deb bo‘lmaydi. Chunki organizmlar uchun xavfsiz muhit, jumladan, insonlarning muhim hayotiy manfaatlari va avvalambor toza, sog‘lom va qulay tabiiy sharoitga ega bo‘lish huquqini to‘la qondirishga qodir bo‘la oladigan atrof tabiiy va ijtimoiy muhit holati inqiroz va falokat tomon intilib bormoqda¹. Uni oldini olmaslik o‘zini o‘zi o‘linga mahkum etish bilan barobardir².

Kishilik jamiyatning tabiatga nisbatan munosabat shakli – muyyan davrdagi kishilarning atrof tabiiy muhitga uzviy bog‘langan hayot tarzi. Agar jamiyatni tabiatga nisbatan munosabatlarini insoniyat tarixi nuqtai nazaridan qaraganda uni quyidagi shakllarga ajratish mumkin: *oddiy, odiy-iqtisodiy, iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik, ekologik*.

Kishilik jamiyatning tabiatga nisbatan odiy munosabat shakli — ekologik tizimni buzmaydigan kishilarning soddalashtirilgan hayot tarzi. Garchand ibtidoiy kishilik jamiyati formatsiyasi odamlarning yer kurrasida paydo bo‘lishidan (5—6 mln. yil avval) to sinfiy jamiyat yuzaga kelguniga qadar bo‘lgan ijtimoiy tarixni o‘z ichiga oladi. Ibtidoiy jamoada ishlab chiqarish kuchlari va mehnat

¹ A. Nigmatov. Ekologiya huquqi. - T.: "Noshir", 2012. 14 – 22-6.

² И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт нафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997.

qurollarining takomillashmaganligi uchun ham ularning hayot tarzi tabiatning bir qismi sifatida kechgan. Tabiiy muhit holati esa organizmlar, xususan, odamlar uchun nisbatan qulay darajada bo'lgan.

Kishilarning ibtidoiy jamoa bo'lib yashash davrida ham odamlar o'zlarining faoliyatlarini tabiatga qanday ta'sir etayotganligi haqida o'ylab ko'rganlar va ularning hayotiy zarur ehtiyojlari hisoblangan tabiiy ob'ektlarni saqlab qolishga uringanlar. Mevali o'simliklarni saqlash va hayvonlarni ov qilish me'yorlarini odamlar og'zaki ravishda kelishib olganlar. Bunday og'zaki qoidalarni buzganlar jamoa boshlig'i tomonidan hatto o'lim jazosiga ham mahkum etilganlar.

Ekolog huquqshunos olimlar¹ jamiyatni tabiatga bo'lgan munosabat shakllarini uch ko'rinishda ifoda etadilar — oddiy, iqtisodiy va ekologik. Lekin jamiyatda, ayniqsa, tabiat qonun va qonuniyatlarni vaqt mobaynida o'zgarib borishi inqilobiy tarzda emas, balki evolyusion tarzda kechmoqda². Shuning uchun ham kishilik jamiyatni tabiatga nisbatan munosabatlari evolyusion tarzda shakllana borgan va u bir shakldan ikkinchi bir shaklga bosqichma-bosqich o'tgan, ya'ni oraliq ko'rinishdagi shakllarda (oddiy-iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik) ham bo'lgan, deya e'tirof eta olamiz.

Jamiyatning tabiatga nisbatan oddiy-iqtisodiy munosabat shakli — ekologik tizimlarning kam va kichik hududlarda buzilishiga olib keladigan kishilarning hayot tarzi. Sinfy jamiyat shakllana borgan sari, kishilar soni va ishlab chiqarish qurollarining mukammallanishi, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning yangi oddiy-iqtisodiy shaklini yuzaga keltirgan. Natijada, kishilarning hayot tarzi kichik bir tabiiy hudud — geomajmualarda atrof tabiiy muhit holatini keskinlashuviga olib kelgan. Bunday mahalliy (lokal) ko'rinishdagi ekologik o'zgarishlar kishilarning jamoa bo'lib to'plangan yerlariga xos bo'lgan. Lekin ular atrof-muhitning xavfsizlik darajasiga keskin ravishda ta'sir eta olmaganlar.

O'zbekiston hududida oddiy-iqtisodiy shakl ibtidoiy jamoa tuzumining so'nggi va quldorlik tuzumi davriga to'g'ri keladi. Eramizdan avvalgi 12—15-ming yilliklarda (mezolit davrida) mahalliy aholining ishlab chiqarish quroli sifatida nayza, kamon, aylanma yoylarning bo'lishi, hayvonot dunyosining kamaya borishiga, metall omoich va belkuraklarning yaratilishi esa yerlarni o'zlashtirish va dehqonchilikni yuzaga keltirdi. Oqibatda, ular atrof tabiiy muhit holatiga birmuncha ta'sir eta boshladilar. Sug'orish shoxobchalarining oddiy ko'rinishdagi «to'g'on» usuli obikor (sug'orma) dehqonchilikni yuzaga kelishiga, daryo o'zanlari — «liman» usulining paydo bo'lishi esa daryolarning tabiiy suv rejimi o'zgarishiga olib keldi. Uy hayvonlarining ko'payishi Qashqadaryo, Chirchiq, Zarafshon, Quyi Amudaryo, Sirdaryo vodiylarida o'simlik dunyosining siyraklashishiga olib keldi.

Kishilik jamiyatning tabiatga nisbatan oddiy-iqtisodiy munosabat shakli tabiiy muhitning eng asosiy komponentlari — yer va suvning kichik aylanishiga ta'sir etdi. Lekin ijtimoiy muhitning bunday holati tabiiy tizimlarning buferlik (tashqi ta'sirga qarshi turish qobiliyati) xususiyatini yo'qotib qo'yadi.

¹ В.В.Петров. Экологическое право России. —М.: "Бек", 1997.-С.8.

² А.В. Яблоков, А.Г. Юсуфов. Эволюционное учение (дарвинизм).-М.: Высшая школа, 1997.- С.24-46.

Jamiyatda ishlab chiqaruvchilar va amaldorlar sinfining shakllana borishi hamda ish qurollarining takomillashib, davlatlar o'rtasidagi nizolarning ko'payishi natijasida feodalizm va ilk bor bozor munosabatlari yuzaga kelgan kapitalizm davrida iqtisodiy munosabat shakli yuzaga keldi va rivojlandi. ***Jamiyatning tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shakli*** — *iqtisodiy madaniylashgan kishilarning o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchungina, atrof tabiatni iste'molchilik psixologiyasi pozitsiyasidan turib foydalanishi natijasida, atrof tabiiy muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayishi va tabiiy tizimlarining o'zgarishiga olib kelgan hayot tarzi.* Kishilarning bunday hayot tarzi ekologik tizimlarni katta maydonlarda va keng (global) miqyosda buzdi. Bu davrda, garchand insoniyat tarixida ilk bor yuridik elementlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga qaramasdan, kishilarning ongi, bilimi va madaniyati istemolchilik psixologiyasida edi.

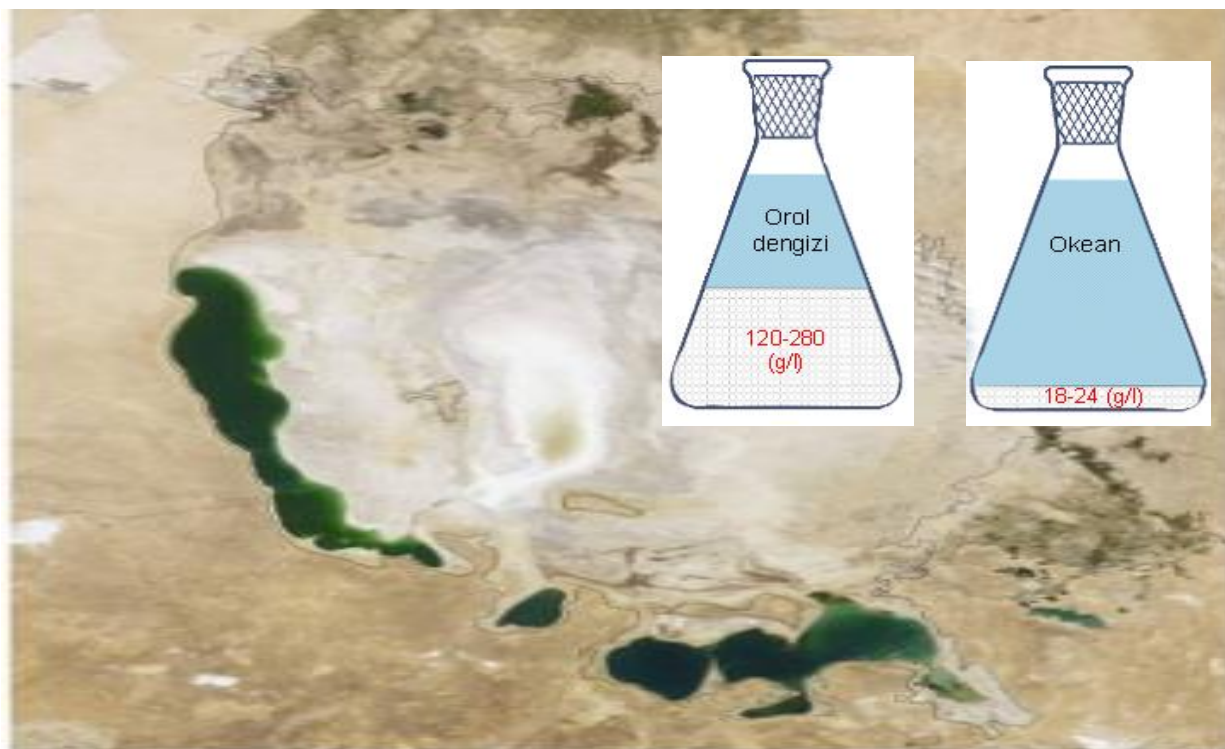
Katta tarixiy muddatni o'z ichiga olgan, hanuzgacha rivojlanayotgan va bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda o'z asoratini saqlab kelayotgan ushbu munosabat shakli iqtisodiyotni har qanday atrof-muhit muhofazasidan ustuvor ekanligini namoyon etmoqda. Garchand bunday o'lka va mamlakatlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va uning resurslaridan samarali foydalanish borasidagi huquqiy-me'yoriy hujjatlar yetarli darajada bo'lsa-da, lekin ularning amaliy tatbiq etish mexanizmi ishlab chiqilmagan yoki ommalashtirilmagan. Aks holda huquqiy demokratiya va adolat mezonining o'chog'i bo'lmish AQSh preriylarida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmida son-sanoqsiz bizonlar yoppasiga qirib tashlanganligi, o'rmonlar maydoni ikki barobargacha qisqargani, yemirilgan va yuvilgan yerlar 40 mln ga yetgani, qishloq xo'jaligi oborotidan 58 foiz unumdor yerlar chiqib ketganligini qanday tushunish mumkin. Ilmiy texnika yutuqlari u davrda atrof tabiiy muhit xavfsizligini saqlab qolishga emas, balki global miqyosda qurolli to'qnashuvlar va sovuq urushlarda g'olib chiqish, ma'lum bir qatlamdagi aholini boyitishga xizmat qilgan. Shuning uchun ham J.B.Lamark 1820-1960 yillarni "inqilobiy sanoat yuksalishi", tabiiy tizimlarni esa inqirozga tomon "sudralishi" davri, deb bejiz aytmagan.

Shunday qilib, atrof tabiiy muhit inqirozi kishilar faoliyatini unga ta'sirining uch oqibatlar majmui — tabiiy resurslarning kamayishi, atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va tabiat tizimlarining buzilishi mahsulidir.

Tabiiy resurslarning kamayib va yo'qolib borishi hamda atrof tabiiy muhitning ifloslanishi tabiiy tizimlarning buzilishiga va inqirozlarning kelib chiqishiga olib keldi. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi inqiroz o'zaro munosabat muvozanatining barqaror buzilishiga, insoniyatni yuzaga kelgan holatdan chiqa olmasligiga hamda buzilgan tabiat tizimlarini tiklash imkoniyatlari yo'qolishiga olib kelmoqda. Chunki tabiatda modda va energiyaning aylanish zanjirida turgan biron-bir tabiiy ob'ektning yo'qolishi yoki ifloslanishi natijasida uning kamayib ketishi tabiatni o'z-o'zini asrash, tashqi kuchlarga qarshi turish va qayta tiklash xususiyatlarini yo'qotib qo'yadi.

Atrof tabiiy muhit inqiroziga misol tariqasida Orol dengizi, to'g'rirog'i ko'lining atrofidagi holatni olish mumkin. Qachonlardir dunyoda eng katta ko'llar

toifasiga kirgan Orol dengizi tarixan juda qisqa muddat ichida, ya'ni 40-50 yil ichida eng sho'r, ifloslangan va xalq xo'jaligi ahamiyatiga deyarli ega bo'lmagan o'rtacha ko'llar toifasiga kirib qoldi. Buning asosiy sabablaridan biri — Amudaryo va Sirdaryo suv rejimining keskin o'zgarishi. 1982-1983 yillarga kelib ikki sersuv daryolarning Orolga quyilishining 13-14 barobarga kamayib ketishidir. Natijada, Orol dengizining suv sathi 18 metrga, suv yuzasi

1-rasm. *Orol dengizi (ko'li) va okean suvining sho'rlanish darajisi*

2,5 barobarga, suv hajmi 6 barobarga kamayib ketdi. Suvdan qurigan yuza 4,3 mln gektarni tashkil qilgani holda deflyasiya (shamol eroziyasi) natijasida tuzlar minglab kilometr doirada atrof-muhitni ifloslantirmoqda. Amudaryo va Sirdaryo suvlarining og'ir metallar, pestitsid, gerbitsid kabi kimyoviy moddalar bilan ifloslanishi va sho'rlanishi natijasida ularning suvi ichimlik suvi sifatida foydalanib bo'lmasligini mutaxassislar isbot qilib berishdi. Qachonlardir baliqchilik va ov qilish maskani bo'lgan Quyi Amudaryo qurigan qoldiq ko'llar va sho'rlangan tuproqlar maskaniga aylanib qoldi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlarining birgalikdagi sa'y-harakatlari tufayli 1995-1997 yillarga kelib, Orol dengiziga suv quyilishi 15-17 km³ gacha ko'paytirildi. Yopiq havzaning suv taqsimoti xalqaro shartnoma va kelishuvlar orqali tartibga solinishiga harkat qilinmoqda.

Iqtisodiy munosabat shakli davriga xos ekologik qonunlardan bo'lmish Mazovlarning XIII-XIV asrlarda «O'rmon, tur, zubr va tarpanlar muhofazasi»,

Litva knyazi Sigizmund II ning «Vолок nizomi»da baliqlarni urchish davrida ov qilish man etilgan. XIV asrda Fransiyada «Suvlar va oʻrmonlar» maxsus boshqarmasi tuzilgan boʻlib, oʻrmonlarni muhofaza qilish ularning vazifasiga kiritilgan. Qadimgi Vilgelm podshohligi davrida kiyik, yovvoyi choʻchqa va hattoki, quyonlarni oʻldirganlari uchun kishilar oʻlim jazosiga muhtalo etilgan. Ammo bu qonunlar koʻproq tabiiy muhitni emas, balki feodal mulkni saqlab qolish va muhofaza qilishga qaratilgan edi, xolos.

Jamiyatning tabiatga nisbatan iqtisodiy-ekologik munosabat shakli — mavjud ekologik tizimlarni saqlab qolish darajasidagi kishilarning hayot tarzi. Bunda kishilarning har qanday shakldagi ekologik harakatlari davlat tomonidan toʻlaligicha qoʻllab-quvvatlanadi. Tabiiy resurslarni kamaytirish va atrof-muhitni ifloslantirish nafaqat fuqarolarga, hattoki davlat idoralari xodimlariga na moddiy va na ma'naviy foyda keltiradi. Masalan, AQSH “Atrof tabiatni muhofaza qilish milliy siyosati” (NEPA) qonuniga binoan, hamma jismoniy, yuridik shaxslar, hattoki, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari ham biron-bir tabiiy ob'ektdan foydalanishlaridan avval turli koʻrinish va shakldagi ekologik test sinovlaridan oʻtadilar va tabiatga ta'sir etishi “ariza”sini topshiradilar. Test sinovlari natijasining biron bosqichidanoq 10% “ariza”lar sudlarga kelib tushadi. AQSh Prezidentining ijroiya qoʻmitasi qoshidagi Tabiatni muhofaza qilish Kengashiga kelib tushgan arizalar roʻyxati va sudlarning qabul qilgan qarorlari toʻgʻrisida ochiq ma'lumotlar e'lon qilinadi. Undan tashqari, tabiatni muhofaza qilish boʻyicha har bir shtat oʻziga yarasha qonun qabul qilish imkoniga ega. Chunki shtatdagi ekologik holat, avvalambor, mahalliy aholiga ta'sir qiladi-da.

Tabiiy muhitni inqirozga, ijtimoiy muhitni falokatga olib kelmaslik uchun biz yaqin kelajakda bosqichma-yuosqich ekologik munosabat shakliga oʻtib olishimiz zarur. ***Jamiyatning tabiatga nisbatan ekologik munosabat shakli*** — atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik tizimlarni qayta tiklash hamda sogʻlomlashtirishga qaratilgan kishilarning hayot tarzi. Ekologik munosabat shaklida davlat boshqaruv tizimi, avvalambor, ekologik nobop hudud va ob'ektlarni tiklashga qaratiladi. Bunda ishlab chiqarish texnologiyasi, birinchi navbatda, kam chiqitli yoki yopiq – chiqitsiz siklni talab etadi. Ekologik ong va madaniyat kishilarning jamiyatda tutgan oʻrni va ijtimoiy nufuzini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Ekologik qonunlar va normativ hujjatlar nafaqat bevosita, balki bilvosita ham ekologiyalashtirilgan, amaliy tatbiqi esa ekologik-huquqiy mexanizmga toʻliq asoslanishni taqozo etadi. Tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash va tabiiy ob'ektlarni qayta tiklash bir mamlakat miqyosida emas, balki ekologik xavfli hududlar boʻyicha amalga oshiriladi va davlatlarning alohida muhofaza qilish ob'ektiga kiritiladi. Ekologik muammolar davlatlarning yangi barqaror rivojlanish konsepsiyasi nuqtai nazaridan hal etiladi.

Jamiyatning tabiatga nisbatan beshta munosabat shaklini aniqlab olish davlatlarning ekologik siyosatini belgilashda hamda qonunchilik tizimini yoʻlga qoʻyishda dasturi amal boʻlib qoladi.

1.3. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish fanining rivojlanish tarixi

Ekologiya, biologiya fanlari turkumiga mansub bo'lgan mustaqil fan hisoblanadi. U tirik organizmlarning yashash sharoiti va shu organizmlarning o'zlari yashab turgan muhit bilan o'zaro murakkab munosabatlari hamda shu asosda tug'iladigan qonuniyatlarni o'rganadi.

Ekologiya; tushunchasini fanga birinchi bor 1866 yilda nemis biolog E.Gekkel tomonidan kiritilgan. «Ekologiya» yunoncha so'z bo'lib uning ma'nosi tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan o'zaro munosabatini bildiradi. Populyatsiya, turlar, biosenozlar, biogeosenozlar va biosfera kabi tushunchalar ekologiya fanining manbai hisoblanadi. Shuning uchun ham umumiy ekologiya 4 bo'limga bo'lib o'rganiladi.

1. Aut-ekologiya «autos»- yunoncha so'z bo'lib «o'zi» degan ma'noni bildiradi. Ayrim turlarning ular yashab turgan muhit bilan munosabatlarini turlarning qanday muhitga ko'proq va uzviy moslashganligini yoritadi.

2. Populyatsion ekologiya «populyason» - fransuzcha so'z bo'lib, «aholi» degan ma'noni bildiradi. Populyatsiyalar dinamikasi, ma'lum sharoitda turli organizmlar sonining o'zgarishi biomassa dinamikasi sabablarini tekshiradi.

3. Sin ekologiya «sin» - yunoncha so'z bo'lib, uning ma'nosi «birgalikda» demakdir. Biogeosenozlarning tuzilishi va xossalarini, ayrim o'simlik va hayvon turlarining o'zaro aloqalarini hamda ularning tashqi muhit bilan bo'lgan munosabatlarini o'rganadi.

4. Biosfera «bios»- hayot- «sfera»- shar so'zlaridan olingan bo'lib, ekosistemalarni tadqiq qilishning rivojlanishi ushbu ta'limotni vujudga keltirgan. Ushbu talimot asoschisi Vernadskiy V.I. hisoblanadi. Sayyoramizda tarqalgan organizmlar, ya'ni yer qobig'idagi mavjudotlar tizimi biosfera deb ataladi. Hozirgi vaqtda ekologiyaning juda ko'p tarmoqlari mavjud. Jumladan filologik ekologiya, biokimyoviy ekologiya, poliekologiya, landshaftlar ekologiyasi, qishloq xo'jaligi ekologiyasi, ijtimoiy ekologiya va inson ekologiyasi, koinot ekologiyasi kabi qator tarmoqlar vujudga keladi.

Ekologiya ilmiy tadqiqot ishlarida bir qancha uslublardan foydalanadi. Ularning keng tarqalgani quyidagilar: 1. Tasviriy, 2. Taqqoslash, 3. Tajriba, 4. Modellashtirish. Tasviriy, taqqoslash va tajriba uslublari deyarli barcha biologik fanlarda foydalaniladi. Ammo modellashtirish yangi rivojlanayotgan uslublardan hisoblanadi. Fan texnika sohasida ro'y bergan inqilobiy o'zgarishlar va sanoat va transportning tez o'sishi, aholining ko'payib borishi, urbanizatsiya xodisasi, shaharlarning kengaya borishi, shaharlar ta'sirining orta borishi, qishloq xo'jaligida kimyolashtirishning kuchli ta'siri va boshqa hollar, bir tomondan tabiiy resurslardan ko'proq foydalanishga olib kelsa, ikkinchi tomondan atrof muhitga salbiy ta'sirlarini ortishiga olib keladi. Natijada tabiiy resurslarning miqdori va sifatiga putur eta boshladi. Bunday munosabatni bartaraf etish hozirgi kunda ekologiya oldiga qo'yilgan birdan-bir dolzarb muammodir. Bu muhim masalani hal etishning amaliy va ilmiy asosi -tabiatni muhofaza qilishdir.

TMQ fani tabiiy resurslarning antropogen dinamikasi qonuniyatlarini, ularning murakkab o'zaro aloqalarini o'rganadi. Bu dinamikaning inson uchun ahamiyatini aniqlaydi, tabiiy boyliklardan ratsional foydalanishni asoslab beradi. Hozirgi avlod va kelajak avlod uchun muhim bo'lgan tabiiy resurslarning miqdor va sifat xususiyatlarini - saqlash va tiklash usullarini ishlab chiqarish lozim.

TMQ fani kompleks fan bo'lib, tabiiy fanlar ijtimoiy-iqtisodiy va texnika fanlari negizida rivojlanadi. TMQ termini birinchi marta 1913 yilda TMQ ga bagishlangan 1-xalqaro s'ezddan song olimlar tomonidan ishlatila boshlandi. Inson butun mehnat faoliyati davomida tabiat bagrida yashab, unga ta'sir etadi. Va ozi uchun zarur bo'lgan barcha ne'matlarni, oziq-ovqat, kiyim-kechak, qurilish materiallari, energiya va mineral ashyolar va hakoazolarni o'z mehnat faoliyati natijasida tabiatdan foyda oladi va sarflaydi. Masalan: dunyo bo'yicha hozirgi kunda har xil yoqilg'ilar ishlatilishi tufayli 10,1 ralyard tonna sarflanadi. qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan tuproqning 70 %, o'rmonlarning 50%, chuchuk daryo suvlarining 20%, biologik resurslarning 70% kishilar tomonidan o'zlashtirilib foydalanilmoqda. Yer yuzida har yili 4 mlyard tonnadan ortiq neft, gaz 2 mlyard tonnadan ortiq komir yoqilib, 20 mlyard tonna har xil ma'danlar qazib olinadi. uning chang tozonlari, zaharli gazlar, tutun -qurumlari atrofga chiqib uni ifloslantirmoqda. Bularning hammasi insonning tabiatga ko'rsatgan ta'sirining natijasidir. Shunday ekan, tabiatdan to'g'ri foydalanish, tabiat qonunlari bilan hisoblashish va unga rioya qilish shartdir. Aks holda inson qator salbiy oqibatlariga duch keladi. Bugungi kunda shunday oqibatlariga duch kelmoqdamiz ham. Masalan, bundan 3000 yil ilgari yer sharidagi quriqlik yuzasi umumiy maydonining 47 % ni o'rmonlar tashkil qilgan edi. Insonning o'rmonlardan rejasiz ravishda foydalanishi natijasida hozir uning miqdori 27% ga tushib qoldi. Bu esa 2 mlyardga yaqin unumdor yerning Eroziyaga uchgashiga sabab bo'ldi. Bu korsatgich butun quriqlik maydonining 15% ni tashkil qiladi. O'zaro iqtisodiy yordam kengashi (O'IYOK) ning tabiatni muhofaza qilish bo'yicha 1974 yil tasdiqlangan dasturiga binoan tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning quyidagi muammolari o'ta muhimdir.

1. Atrof muhitni muhofaza qilishning ijtimoiy-iqtisodiy tashkiliy huquqiy va pedagogik tomoni.

2. TMQ ning gigienik tomoni.

3. Atmosferani zararli moddalar bilan ifloslanishdan saqlash.

4.. Suvni ifloslanishdan saqlash.

5. Maishiy- kommunal, sanoat, transport, qishloq xo'jalik chiqindilarini va boshqalarni zararsizlantirish va tashlab yuborish masalasi.

6. Yer osti boyliklaridan oqilona foydalangan holda atrof-muhitning musaffoligini buzmaslik masalasi. 7. Ekosistema va landshaftlarni muhofaza qilish masalasi.

8. Shahar va shahar atrofi zonasini rivojlantirishda va aholini joylashtirishda tabiat muhofazasi hamda yon-atrof muhitini sog'lamlashtirish masalasi.

9. Shovqin suron va turli xil tebranishlarning oldini olish masalasi. Bundan tashqari bir qancha muammolar dasturda o'z aksini topgan. Faqatgina ularni izchillik bilan hal qilmoq darkordir. Ekologiya fan sifatida biologiyaning sohaları fiziologiya, genetika, biofizikaga asoslanadi. Shuningdek, biologiyadan tashqari fizika, ximiya, geologiya, geografiya, matematika va boshqa fanlar bilan bog'langan. Ekologik tadqiqotlarning samarali olib borilishi natijasida «Geografik ekologiya», «Kimyoviy ekologiya», «matematik ekologiya» va boshqa tushunchalar joriy qilindiki, ular ekologiyaning naqadar rivojlanayotganligidan dalolat beradi. Hozirda inson o'z yashash doirasini keskin kengaytirgan, uning qadami nafaqat yer tevarak atrofidagi bo'shliqlarga, balki uzoq fazo bo'shliqlariga ham etib boradi. Bu holat butunlay yangi muammolarni keltirib chiqaradiki, ular tibbiyot ekologiyasi bilan yaqindan bog'liq bo'lgan antropo-ekologiyasini o'rganadi. Inson va mashinalarning o'zaro munosabatlari to'g'risidagi fan Ergonomika nomini olgan va mehnat muhofazasining bir qismi hisoblanadi. TMQ fanining ham boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi mavjud. Hozirgi kunda TMQ ning ayrim muammolari bilan geografik, biologik, tuproqshunoslik kabi qadimiy fanlar, shuningdek ulardan ajralib chiqqan biogeoximiya, gidrobiologiya, geogigiena kabi yangi sohalar ham shug'ullanmoqda.

Ekologiya va TMQ fanlarining rivojlanish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Tirik organizmlar hayotining tashqi muhit bilan bog'liqligi haqidagi fikr qadimdan malum bo'lgan. Antik davrda yashagan faylusufnlarning asarlarida hayvonlarning turli instiktlari, baliqlar va qushlarning migratsiyalari, o'simliklarning tashqi qiyofasi, tuproq va iqlim sharoitlari bilan bog'liqligi, tabiatni muhofaza qilish haqidagi malumotlar keltiriladi. Jumladan O'zbekiston va markaziy Osiyoda ham Ekologiya va TMQ bo'yicha olib borilgan ishlar o'zining uzoq tarixiga ega. Orta asrlarda yashab ijod etgan olimlardan Muhammad Muso Al-Xorazmiy, Abu-nasr Farobiy, A.R.Beruniy, A.A.Ibn Sino va boshqa allomalarimiz ushbu fanlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shishgan. Muhammad Al-Xorazmiy 847 yilda «Kitob surat al-arz» degan asarlarini yozgan. Unda dunyo okeanlari, quruqligi qitalar, qutblar, ekvatorlar, gullar, tog'lar, daryolar va dengizlar, ko'llar, o'rmonlar, shuningdek boshqa tabiiy resurslar yerning asosiy boyliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan. A.N. Farobiy ham tabiatshunoslikning turli tarmoqlari bilan shug'ullangan bo'lib uning «Kitob al-xajm va al-miqdor», «Kitob al-mabodi-insonie» insonning boshlanishi haqida kitob va boshqa asarlari bunga dalil bo'la oladi. Farobiy tabiiy va inson qo'li bilan yaratilgan narsalarni ajratgan. U tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratiladi, degan xulosaga keladi. Tabiatga inson omilining ta'siri katta ekanligini, tabiiy va sun'iy tanlash hamda tabiatga ko'rsatiladigan boshqa ta'sirlarni atroflicha baholaydi. Abu Rayxon Beruniy (973-1048) koinotdagi hodisalarni taraqqiyot qonunlari bilan tushuntirishga urinadi. U erdagi ba'zi hodisalarni quyoshning ta'siri bilan izohlaydi. Uningcha, inson

tabiat qoidalariga rioya qilgan holda borliqni ilmiy ravishda to'g'ri o'rgana oladi. Beruniy asarlarida o'simlik va hayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xo'jalikdagi ahamiyati haqida malumotlar topish mumkin. Beruniyning ilmiy qarashlari asosan; Mineralogiya, qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar asarida ko'plab uchraydi.

Beruniyning «Saydana» nomli asarida 1116 tur dori darmonlarni tavsiflagan, ularning 750 tasi turli o'simliklardan, 101 tasi hayvonlardan, 107 tasi minerallardan olinadi. Zaxiriddin Muhammad Bobur 1483-1530 ning g'azallari har kimga manzur. U faqat shoirgina bo'lmay, balki podshoh, sarkarda, tarixchi, mashshoq, ovchi, bog'bon, sayyox va tabiatshunos ham bo'lgan. «Boburnoma» Boburning eng yirik asari bo'lib, asarda Boburning ko'rgan kechirganlari, yurgan joylarining iqlim sharoitlari, tabiati, boyligi, odamlari, urf-odatlari. hayvonot va o'simlik olami tasvirlangan. Asar muhim atamalar va toponimik manbalarga boy.

Bobur o'z asarlarida xar bir hududni ma'lum bir tartibda lasvirlaydi. Avvalo joyning geografik o'rni, so'ngra qaysi iqlimga mansubligi, har xil shifobaxsh joylari. o'simliklari, hayvonlari, jumladan o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat merosiga ega ekan.

Ekologiya fanini rovojlantirish, tabiatni muhofaza qilishga doir amalga oshirilayotgan ishlar hozirgi kunda ham davom etayapti. (Tzbekistonda Fanlar Akademiyasi qoshida ish olib borgan botanika, zoologiya va parazitologiya institutlari olimlari o'simliklar va hayvonlar ekologiyasiga bag'ishlangan ishlarni olib bormoqdalar. O'zbekistonda ekologik yo'nalishdagi ishlarning asoschilari D.N.Qashqarov va E.P.Korovinlar hisoblanadilar. Ular ekologik-ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ekolog mutaxassislar tayyorlash masalasini o'rta tashlaydilar va uning nihoyatda zarur ekanligini ta'kidlaganlar. (Tzbekiston Fanining akademiklari T.Z.Zoxidov, A.M.Muhammadiev muxbir a'zolaridan V.V.Yaxontov, M.A.Sultonov, R.O.Olimjonov kabilar O'zbekistonda hayvonlarni o'rganish va ekologiya faniga hissa qo'shgan bo'lsalar E.P.Korovin, I.I.Granitov, V.A.Burigin, O.X. Xasanov kabi olimlar O'zbekiston o'simliklarini o'rgandilar va ekologiya fanini rivojlantirdilar.

Insonda tevarak atrofdagi muhitni saqlashga bo'lgan extiyoj qadim zamonlarda vujudga kelgan. Shuning uchun ham TMQ tarixi insoniyat tarixining ilk davrlariga to'g'ri keladi. Masalan: Foydali hayvonlarni ko'plab qirib yuborish ko'pgina xalqlarda o'lim jazosiga sabab bo'lgan, bu esa TMQ tarixining boshlanishi edi. Qimmatli hayvonlar ov qilinadigan va eyishga yaroqli hayvonlar, yovvoyi hayvonlar, o'simliklar o'sadigan joylar muqaddas deb e'lon qilinib, bu yerda ov qilish va o'simliklarni terish ma'n etilgan. Quldorlik jamiyatida o'rmon va daraxtlarni ko'riqlash haqida qonunlar vujudga kela boshlagan. Qadimgi Misrda uy hayvonlarini o'ldirish zararli va gunoh hisoblanadi. Ma'n etilgan joylarda baliq tutish, tangri yerlari ya'ni ko'riqxonalaridan hayvonlarni haydab ketish ham gunoh hisoblan-gan. Feodalizm davrida tabiatni muhofaza qilish konkret shakl oladi. O'z yerlarida ov hayvonlari va boshqa hayvonlarni saqlashdan manfaatdor feodallar ularni qo'riqlash uchun qonunlar chiqara boshladi. qonunni buzgan kishi jazolanar edi.

Bundan ming yilcha oldin Buxoro yaqinida Shoisabad ko'rikxonasi barpo etilganligi, atrof devor bilan uralgan, ko'riq ichida bug'u, kiyik, tulki, ayiq kabi yovvoyi hayvonlar yashaganligi haqida tarixchi Narshaxiy yozib qoldirgan.

Hozirgi kunga kelib ham TMQ borasida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan: TMQ xalqaro tashkilotlarining tuzulganligi, ko'plab qoriqxonalar, buyurtmaxonalarining tashkil etilganligi TMQ bo'yicha qator qonunlarning joriy etilishi fikrimizning yaqqol dalildir.

2-bob. Ekologiya fanining shakllanishi va uning tarmoqlari

2.1. Ekologiya fanining yuzaga kelish sabablari va rivojlanishi

Ekologiya nima o'zi va nima uchun biz XXI asrda uning ham nazariy, ham amaliy yechimini topishga harakat qilayapmiz? Nima uchun ushbu muammo ko'pgina ta'lim bosqichlari, madaniy hordiq chiqarish tadbirlari, xalqaro uchrashuvlar va hattoki, biznes-shoularda ham qizg'in muhokama mavzusiga aylanib qoldi. Dunyoning barcha mintaqalarida ekologik yo'nalishdagi turli ko'rinish, shakl va hajmga ega bo'lgan kitoblar, jurnallar, risola-yu, maqolalar, o'quv adabiyotlari millionlab nusxada chop etilmoqda. Unga oid yangiliklar va ma'lumotlarni aholiga yetkazish uchun barcha turdagi zamonaviy informatsion

texnologiyalar qo'llanilmogda Bunday ijobiy harakatalarga qaramay hanuzgacha «ekologiya nima o'zi» degan savolga bir hilda javob topish qiyin. Bu esa ilmda va ayniqsa ta'lim-tarbiyada aslo yo'l qo'yib bo'lmaydigan holatdir. Majburiy ta'lim jarayonida, maktablar, akademik litsey va kollejlarda hanuzgacha ekologiya mustaqil majburiy ta'lim o'quv kursi sifatida e'tirof etilmagan. Axir hammamiz birdek go'zal tabiat qo'ynida orom olish, hordiq chiqarish va salomatligimizni tiklashni ho'xlaymiz. Lekin go'zal tabiat go'shalari kundan kunga kamayib, aholi esa aksincha ko'payib bormoqda. Mazkur holat, muallifni endilikda ekologiya mavzusiga nazariy jihatdan yondashishga majbur etdi.

Zamonamizda kompyuter, informatika, huquq, qonun, davlat kabi eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan biri – ekologiyadir. Xo'sh, ekologiya nima o'zi degan savol tug'ilishi muqarrar. Chunki antik davrda “Falsafa”, o'rta asrlarda “Teologiya”, ya'ni din haqidagi fan kishilik jamiyatida qanday ommalashgan bo'lsa, shu kunda “Ekologiya” ham shunday keng tarqalgandir. Shuning uchun bo'lsa kerak, har bir olim, mutaxassis yoki ijodkor o'zini «ekologman» deb hisoblaydi. Mayli, nima bo'lganda ham ekologiyaning tarafdorlari ko'payaversin. Lekin fanda va, ayniqsa, ta'limda bitta so'z, atama, termin yoki so'zlar birligini turlicha ifoda etilishi, uning mazmun va mohiyatiga turlicha yondashishga sabab bo'ladi. “Ekologlar”ning esa fan yoki ta'limga bergan yordamlaridan ko'ra zararlari ko'proq bo'lishga olib kelishi ham mumkin.

An'anaga ko'ra, **ekologiya** – *tirik organizmlar o'zaro va ularni yashash muhiti o'rtasidagi munosabat haqidagi fan*, deb yuritiladi. Bu ma'no uning grekcha atamasidan kelib chiqqan tarzda ifoda etilgan. Chunki grekchada “oikos” – uy, yashash joyi, yashash muhiti, “logos” – ta'limot degan ma'noni anglatadi. Ushbu atamani birinchi bo'lib fanga nemis tabiatshunos olimi Ernst Gekkel 1866 yilda chop etilgan o'zining “Organizmlarning umumiy morfologiyasi” degan kitobi orqali olib kirdi. Uning ta'rifiga ko'ra, “**Ekologiya** – *tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish orqali hamma tirik organizmlarning organik va noorganik muhit unsurlari bilan birga, uning ta'sir doirasida turgan antogonistik va noantogonistik aloqadorlikda bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishi*”dir.

E.Gekkel buyuk ingliz olimi Charlz Darvinning organizmlarning evolyusion rivojlanishi to'g'risidagi ta'limotini rivojlantirib, har qanday tirik organizm atrof tabiiy muhitga moslashib, o'zining morfologik va morfometrik ko'rsatgichlarini o'zgartirib borishi, moslashmagani esa tabiiy tanlash asosida qirilib ketishini asoslab berdi.

E.Gekkel «ekologiya» so'ziga ta'rif berar ekan, inson tomonidan «tabiatni iqtisodiy tadqiq qilish» degan iboralari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki tabiatni son jihatdan ifodalanishi inson faoliyati iqtisodiyotiga nechog'liq bog'liqligini olim ifoda etmoqchi edi. E.Gekkel birlamchi kapital ko'pincha

Ernst

«tabiatga salb yurish» orqali jamg'ariladi, degan edi.

Yuqorida keltirilgan ekologiya tushunchasida E.Gekkel tomonidan qo'llanilgan so'zlar yoki iboralarning ayrimlari tushirib qoldirilgan yoki unga qo'shimchalar kiritilgan. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida yEvropa uchun «iqtisodiyot tabiatini anglash» degan ibora o'ta dolzarb ahamiyat kasb etgan bo'lsa, hozirga kelib ham u birlamchi ahamiyat kasb etayapti deyish qiyin. Chunki «qadimgi qita» vakillari ekologik talofat va inqiroz nima ekanligini allaqachonlar tushinib yetganlar.

Nima uchun ekologiya fani aynan yYevropada, XIX asrning ikkinchi yaramida va biologlar tomonidan kashf etildi, degan o'rinli savol tug'iladi. Chunki XIX asr o'rtalarida Markaziy Yevropada «ilmiy-texnikaviy inqilob» kishilarni tabiatga nisbatan bosimini Germaniyaning Sileziya va Rur sanoati rivojlangan havzalarida, tabiat va jamiyat o'rtasidagi muvozanatning keskin buzilishi noevolyusion¹ tarzidagi buzilgan tabiat tizimlarini yuzaga keltirdi va tegishli iqtisodiy-moliyaviy munosabatlarni shakllantirdi. Bu, o'z navbatida, organizmlar yashash muhitini, u esa o'z navbatida organizmlar turi, populyasiyasi va jamoasiga keskin ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi Reyn daryosining holatiga nazar tashlagan fransuz jurnalisti «Reyn daryosining suvini XIX asrning ikkinchi yarmidagi tabiat manzarasini aks ettirish bo'yog'i o'rnida ishlatsa bo'ladi», deb bejiz aytmagan edi. Bunday holat aynan yYevropada ilk bor ekologik dunyoqarashlarni shakllantirishga olib keldi. Ekologiya ushbu davrda biologiya fanlari tizimiga kirgan va tirik organizmlar haqidagi fan tariqasida ilk bor biologlar tomonidan taklif etilgan. Zamonlar o'tib, XX asrning 70-yillariga kelib (1972 yil «Atrof-muhit muhofazasi»ga bag'ishlangan Stokgolm konferensiyasidan so'ng), **ekologiya nafaqat mustaqil fan sohasi**, balki **fanlar tizimiga** aylanib ketmoqda. Hozirgi kunda, biz bilgan 100 dan ziyod ekologik fanlar mavjud bo'lib, ular deyarli barcha fan tarmoqlariga kirib borgan.

E.Gekkel dan so'ng ekologiya atamasi ta'rifiga taqiqotchilar tomonidan ko'plab o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritilgan. Lekin, hanuzgacha, uning birlamchi mazmuni va mohiyati umumiy tarzda saqlanib qoldi. Turli fikrlarni umumlashtirgan holda biz **ekologiyani** – *muayyan tabiat tizimida (ekotizimda) organizmlar o'zaro va ularni yashash muhiti (makoni, nishasi) o'rtasidagi munosabatlarning turli jihatlarini tadqiq qiluvchi fan tarmog'i, ularga oid bilimlarni beruvchi ta'lim yo'nalishi, ularni optimallashtiruvchi iqtisodiyot sohasi*, deyishimiz mumkin.

Ekologiya fan tarmog'i bo'lgani uchun ham u ijtimoiy kategoriyaga, ya'ni insonlarga xos munosabat shakliga kiradi. Shuning uchun ham uning maqsadida «inson uchun» degan ibora birlamchi ahamiyat kasb etadi. **Ekologiyaning maqsadi** – *hozirgi va kelajak avlodlar uchun barcha organizmlar yashash muhiti.*

¹ Яблоков А.В., Юсуфов А.Г. Эволюционное учение (дарвинизм).-М.: Высшая школа, 1997.

EKOLOGIK FANLAR TIZIMI

Umumiy ekologiya	Geoekologiya	Bioekologiya	Amaliy ekologiya	Iqtisodiy ekologiya	Huquqiy ekologiya	Ijtimoiy ekologiya
<ul style="list-style-type: none"> • Eksperimental ekologiya • Kimyoviy ekologiya • Informatsion ekologiya • Analitik ekologiya • Funktsional ekologiya • Ekologik tizim va jarayonlarni modellashtirish va h.k 	<ul style="list-style-type: none"> • Geografik qobiq ekologiyasi • Landshaftlar ekologiyasi • Global ekologiya • Milliy hududlar ekologiyasi • Regional ekologiya • Mahalliy (lokal) ekologiya • Tabiiy majmualar ekologiyasi • Hidroekologiya • Ekzoekologiya va h.k. 	<ul style="list-style-type: none"> • Zoookologiya • Fitoekologiya • Autekologiya • Pedoekologiya • Sineekologiya • Populyasiyalar ekologiyasi • Evolyusion ekologiya • Biomajmualar ekologiyasi • Mirkoorganizmlar ekologiyasi • Nanoekologiya • Organizmlar guruhlari ekologiyasi va h.k 	<ul style="list-style-type: none"> • Sanoat ekologiyasi • Agroekologiya • Kommunal ekologiya • Kosmos ekologiyasi • Transport ekologiyasi • Tibbiyot ekologiyasi • Qurilish ekologiyasi • Bioresurslar ekologiyasi • Muxandislik ekologiya va h.k. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekologik menejment • Ekologik marketing • Ekologik audit • Maqroiqtisodiy ekologiya • Mikroiqtisodiy ekologiya • Iqtisodiy hududlar ekologiyasi • Mintao'alar ekologiyasi • Erkin iqtisodiy hududlar ekologiyasi va h.k 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekologiya huquqi • Xalqaro ekologiya huquqi • Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi • Tabiatni muhofaza qilish huquqi • Milliy ekologik huquq • Ekologik havfsizlikni ta'minlash huquqi va h.k. 	<ul style="list-style-type: none"> • Inson ekologiyasi • Etnik ekologiya • Oila ekologiyasi • Mahalla ekologiyasi • Sotsial guruhlari ekologiyasi • Iste'mol ekologiyasi • Urboekologiya • Tarixiy ekologiya • Demoekologiya • Rekreatsiyaviy ekologiya • Jamoat ekologiyasi va h.k.

2-rasm. *Hozirgi zamon ekologik fanlar tizimi*

xavfsizligini ta'minlash. Ekologik xavfsiz yashash muhiti – organizmlar, jumladan, insonlarning muayyan ekotizimlarda normal holatda ko‘payishi, o‘sishi va rivojlanishi uchun toza, sog‘lom va qulay atrof tabiiy muhit holati demakdir. Ushbu maqsadga erishmoq uchun, bizning fikrimizcha, quyidagi **ekologik tUSDagi vazifalarni** bajarish talab etiladi:

E K O L O G I K V A Z I F A L A R	Ekologiyaning umume'tirof etilgan ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqish
	Uning tarixi, hozirgi holati va kelajak istiqbollarini turli miqyoslarda uyg'unlashgan holda aniqlash
	Ekologik ma'naviyatli, ya'ni ekologik ong va madaniyatli shaxsni tarbiyalash
	Yer planetasi tabiiy resurslari va boyliklarini hisobga olish, baholash, kadastrlash, auditlashtirish va ekspertizalashni olib borish
	Davlat va jamiyat ekologik boshqaruv talablarini amalga keng joriy qilish
	Atrof tabiiy muhit muhofazasida fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatini yo'lga qo'yish, nodavlat tashkilotlar va jamoat uyushmalari nazoratini o'rnatish va ularni tavsiya kuchidagi ma'lumotlaridan ekologik boshqaruvda keng foydalanish mexanizmini ishlab chiqish
	Lokal (mahalliy), milliy, regional (mintaqaviy), global (kurraviy) miqyosda ekologik xavfsizlik monitoringini olib borish
	Davlat, davlatlar va xalqaro hamjamiyat tomonidan ekologik nazoratni tashkil etish va ularni ishlash mexanizmini yaratish
	Istiqbolga yo'naltirilgan ekologik reja va dasturlarni mamlakat, mintaqa va global miqyosda ishlab chiqish, qabul qilish va amalga tadbiiq etish
	Mahalliy, milliy va xalqaro miqyosda ekologik-huquqiy me'yorlarni ishlab chiqish, qabul qilish va ishlash mexanizmini yaratish
	Ekologik huquqbuzarliklar va ularning javobgarligini belgilovchi regional va global miqyosdagi ixtisoslashgan tergov, prokuratura va sud organlarini tizimini yaratish
	Mahalliy, milliy, regional va global miqyosda faoliyat yurituvchi «ekologik tez yordam» tashkilotlari, jamg'armalari, guruhlarini tuzish yoki ular faoliyatini faollashtirish
	Ekologik tanglikdagi quruqlik hududlari (Orolbo'yi, Chernobil, Markaziy Afrika...) va suv akvatoriyalarini (Orol dengizi, Balxash va Chad ko'llari...) insonlarning birgalikdagi harakatlari orqali hal qilish
Ekologik terrorizmni oldini olish yo'llarini ishlab chiqish	
Jamiyatni tabiatga nisbatan ekologik yoki ekologik-iqtisodiy munosabat shakllarini o'rnatish va h.k.	

3- rasm. *Hozirgi kunda ekologiyaning asosiy vazifalari*

2.2. Ekologiya fanining boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini

Hamma jumboq shundaki, biz Sizlar bilan ushbu risolada ekologiyani boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini aniqlashtirib olishimiz kerak bo'ladi. Chunki, biz taniqli Amerika ekolog olimi E.Makfedenni fikriga qo'shilgan holda, ekologiyani boshqa fanlar va ayniqsa biologiya hamda geografiyadan ajratib olishimiz, jumboqni «kalavasi»ni topish bilan tengdir.

Barchamizga ma'lumki, biologik fanlar – zoologiya, botanika, sitologiya,

bioximiya, genetika, morfologiya, embriologiya, fiziologiya kabilar asosan tirik organizmlarga tegishli bo'lgan holat, jarayon va hodisalarni talqin qiladi. Ularda atrof tabiiy muhit faqatgina tashqi omil sifatida qaraladi va bir tomonlama tadqiq qilinadi. Organizmlarning morfologik, morfogenetik, morfometrik ko'rsatgichlari tabiatga bog'lagan tarzda ochib berilishi ham mumkin. Lekin biologik fanlarning bevosita tadqiqot predmeti sifatida organizmlar va ularning atrof tabiiy muhiti «aks sado», ya'ni ikki tomonlama – muhit ↔ organizmlarning o'zaro ta'sirini o'rganmaydi.

Ha, “Ekologiya”ni ilk bor fanga biologlar olib kirdilar. Ha, “Ekologiya” 1866-yildan to XX asrning 70-yillarigacha biologik fanlar tizimida rivojlandi. Lekin, 1970-yili butun YEvropada “Atrof-muhit yili”ning o'tkazilishi, 1972-yilda esa Shvetsiyaning Stokgolm shahrida bo'lib o'tgan “Atrof-muhit muhofazasi”ga bag'ishlangan xalqaro konferensiyasida “Ekologiya” mustaqil fan tarmog'i, ta'lim yo'nalishi va amaliyot sohasi sifatida e'tirof etilgan edi. Shvetsiya, Daniya, Finlyandiya, Germaniya, Belgiya kabi yEvropa mamlakatlarida o'sha yillardan boshlab darslik va qo'llanmalar chop etilishini boshlandi. Barcha ta'lim muassalari uchun majburiy o'quv predmeti sifatida kiritildi, xalqaro munosabatlarda birlamchi munozara ob'ekti bo'lib chiqdi. Masalan, “Baltiq dengizi loyihasi” (MUVIN Project), “Shimoliy dengiz”, “Toza daryolar”, “Kislotali yomg'irlar”, “Yashil bayroq”, “Yashil maktab”, “Daryo qirg'oqlarini ekologik o'rganish va kartalashtirish” va h.k. Umuman olganda, har bir qachonlardir qaysidir fanlar tizimida turgan. Geografiyada geologiya, metofizikada geografiya, falsafada metofizika va h.k. Bundan “Biologiya” ham istesno emas, albatta.

Biologiya fanining tadqiqot ob'ekti – organizmlar, tadqiqot predmeti – ularning tuzilishi, funksiyasi, kelib chiqishi, tarqalishi, taraqqiyoti, o'zaro aloqasi va notirik tabiat bilan aloqasi⁹. Ekologiyaning ob'ekti esa – ekotizimlar, tadqiqot predmeti esa biologiya faniga yaqin – organizmlar o'zaro aloqasi va atrof tabiiy muhiti o'rtasidagi munosabat qoidalari, qonuniyatlari, holati, funksional bog'liqligi¹⁰. Fan va fanlar metodologiyasida¹¹ har bir fan mustaqil ravishda “oyoqqa turishi” uchun yo mustaqil tadqiqot ob'ekti yoinki mustaqil tadqiqot predmeti bilan boshqa, ayniqsa, turdosh fanlardan ajralib turishi lozim¹². Ekologiya esa biologiyadan aynan tadqiqot ob'ekti bilan ajralib turadi. U nafaqat mustaqil fan, balki fanlar tizimiga aylanib bormoqda. Buni esa keng ekolog olimlar tomonidan e'tirof etilgan amerikalik tadqiqotchi-biolog olim Yu.P.Odumning “Ekologiya” rus tiliga tarjima qilingan kitobiga akademik V.Ye.Sokolov tomonidan berilgan so'z boshida “Hanuzgacha biz Ekologiyani biologik fanlar qatoriga kiritar edik. Odum bo'yicha esa u fanlararo bilimlar predmeti ekanligini anglab olamiz ham”.

Endi geografiya va ekologiyaga kelsak. Geografiyaning ob'ekti – geografik tizimlar (geotizim)¹³. Eng yirik geotizim – geografik qobiq (geosfera), eng kichigi –

⁹ *Биология. Энциклопедик луғат.* - Т.: ЎСЭБР, 1988. 101-б.

¹⁰ *Н.Ф.Реймерс. Надежды на выживание человечества: Концептуальная экология.* – М.: «Россия молодая» - Экология., 1992.- С. 214-282.

¹¹ *О.Файзуллаев. Фалсафа ва фанлар методологияси.* – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ назарияси нашриёти, 2006; *Н.Шермухамедова. Фалсафа ва фан методологияси.* – Т.: ЎЗМУ нашриёти, 2005; *Фанлар. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд.* 182-б.

¹² *Фанлар. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд.* 182-б.

¹³ *Общегеографические понятия. Теоретическая география// Вопросы географии, 1971, №88; И.П.Герасимов*

fatsiya. Ekologiyada eng yirigi – ekosfera (bu biosfera qobig'iga to'ltg'icha mos tushmaydi, bu haqda quyi boblarda yoziladi), eng kichigi – tomchi suv, organizmlarning tirnog'i yoinki undan ham kichik nanoolam (bu hanuzgacha aniq bir tasniflanishga ega emas). Geografik fanlar tadqiqot predmeti sifatida geotizimlarning hududiylik, majmualilik, tizimlilik va davriyligini tadqiq qiladi¹⁴

Geografiya organizmlarning atrof tabiiy muhiti bilan bo'ladigan qonuniyatlari, jumladan ijtimoiy-sotsial munosabatlarni ham o'rganadi. Mazkur holat ham geografiyaning tadqiqot predmeti ekologiyaniqiga yaqin turadi. Lekin aynan o'zi emas.

Shunday qilib, ekologiya biologik va geografik fanlardan asosan tadqiqot ob'ekti bilan farq qiladi. U organizmlar, jumladan insonlarning muayyan ekotizimlar doirasida aloqadorlik holati, qonuniyatlari va qonunlarini tirik va notirik tabiat bilan uzvaiv bog'lagan tarzda tadqiq qiladi. Unda har qanday tadqiqot, hox u tasniflash, rayonlashtirish, kartalashtirish, morfologik va morfometrik ko'rsatgichlarini o'rganish bo'lsin, albatta, ularni ajratmagan tarzda tahlil qiladi, taklif beradi va amalga oshiradi. Aks holda ushbu tadqiqotlar yo geografik yoinki biologik xususiyat kasb etadi.

Meditsina, sotsiologiya, ijtimoiy fanlar ham tirik organizmlardan bo'lmish insonlarning o'ziga xos xususiyatlari, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlari, harakat qilish va uyushish qonuniyatlarini atrof tabiiy muhitga bog'liq ravishda bir tomonlama o'rganadi.

Yer haqidagi fanlar (Umumiy yer bilimi, Tuproqshunoslik, Geologiya, Hidrologiya, Klimatologiya kabi) yer usti va yer ostida organizmlarning kelib chiqishi, tarqalishi, rivojlanishi qonuniyatlarini atrof tabiiy muhit bilan bog'liq holda bir tomonlama tadqiq qiladi.

Iqtisod, informatika va matematikaga oid fanlar tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni son va sifat jihatidan baholaydi, modellashtiradi. Fizika va kimyo fanlari ushbu jarayonlarning mazmun va mohiyatini o'ziga xos ravishdagi qonuniyatlar asosida ochib beradi.

Umuman olganda, ekologiya fani yuzaga kelguniga qadar yuqorida nomlari tilga olingan fanlar tabiat va inson o'rtasidagi barcha munosabatlarni ochib bergandek tuyuladi. Shuning uchun ham keng qamrovli fanlar orasida ekologiyaga o'rin bormikan, degan o'rinli savol tug'iladi.

Bizga ma'lumki, zamon taraqqiyoti (ayniqsa XX va XXI asrlarda) fanlarni tarmoqlashuvga olib kelmoqda. Aynan eng ommaviy tus olayotgan fan sohasi ikki yoki bir necha fanlar «chorrahasida unib chiqmoq»da. Bu tabiiy va ob'ektiv jarayondir. Fizika, matematika, kimyo, falsafa, geografiya, biologiya kabi «sof fanlar»ga amaliy ehtiyoj kamaya bormoqda. Chunki, bir tomondan, ular o'z imkoniyatlarini kamaytirgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan, jamiyatda va, ayniqsa, tabiatda bir-biri bilan bog'lanmagan, biri ikkinchisidan kelib chiqmaydigan hodisa va

Роль географии в познании современного мира / Перспективы географии// Вопросы географии, 1976. №100. –11с.

¹⁴ А.Н.Низматов. Табiiй географик fanlarнинг назарий муаммолари // Монография. "Fan va texnologiya" нашриёти, 2010.- 202 б.

jarayonlar yo‘q. Hamma jarayon va hodisalar uzviy bog‘liqlikda va o‘zaro aloqadorlikdadir. Ekologiya esa inson va tabiatni har tomonlama, uzviy bog‘langan va aks sadoli, hodisa va jarayon sifatida o‘rganadi hamda ularga oid aniq bir amaliy tavsiyalar bera oladi.

2.3. Ekologik xavfsizlik va uni ta'minlash zarurati

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” nomli asarida,- “Eng murakkab savollardan biri shuki, bizdagi barqarorlik va xavfsizlik yo‘lida tahdid bo‘lib turgan muammolarni anglab yetayapmizmi? Xavfsizlikka tahdid solib turgan muammolarga nimani qarshi qo‘ya olamiz?...biz istiqomat qilayotgan mintaqada jo‘g‘rofiy-siyosiy muvozanat saqlanishiga nimalar kafolat bo‘la oladi? Xavfsizlikni qanday saqlab qolish mumkin?”¹⁵ – degan savollar barcha o‘zbek xalqining dolzarb muammolari sifatida kun tartibiga qo‘yilgan. Ekologik xavfsizlik nima? Mintaqadagi jo‘g‘rofik, aniqrog‘i, geografik muvozanatni qanday tushunmoq lozim va xavfsizlikni qanday qilib ta'minlash kerak bo‘ladi?

Xavfsizlik L.Yu.Xotunsevning fikricha¹⁶ – alohida shaxs, jamiyat va tabiat ob'ektlarini kuchli darajadagi xavf-xatardan himoyalanganlik darajasi bo‘lib, uning asosiy mezon kelajakda yoki hozirda sodir bo‘luvchi tabiiy yoki ijtimoiy xatardan kelib chiquvchi qo‘rquv hissidir.

Bu tushunchaga T.Aroshidze¹⁷, xavfsizlik keng ma'noda hayot, salomatlik, insoniyatning asosiy huquqlari, hayotiy manfaatlarini ta'minlovchi manbalar, ijtimoiy tartibdagi resurslar bilan bog‘liq xavflarga chidamlilik darajasidir, deb ta'rif beradi. V.N.Burkov, A.V.Shepkinlarning fikricha¹⁸ xavfsizlik nazariyasi zamonaviy, o‘zaro tartibli fan yo‘nalishi bo‘lib, insoniyat, jamiyat, davlatni hayotiy zarur manfaatlarini texnogen va tabiiy favqulodda xolatlardan himoyalanganlik darajasidir.

Bizning fikrimizcha,¹⁹ xavfsizlik keng ma'noli tushuncha bo‘lib, birinchidan, u nafaqat inson (shaxs emas, chunki u yuridik kategoriyaga tegishlidir), jamiyat va davlat, balki tabiat va uning elementlari nuqtai nazaridan ham qaralishi mumkin. Chunki ekologiya nafaqat insonlar, balki barcha tirik organizmlar o‘rtasidagi va ularning atrof tabiiy muhiti bilan bo‘ladigan munosabatlarni o‘rganishini, biz yuqorida ta'kidlab o‘tgan edik. Vaholanki, xavfsizlik tushunchasi «bexatar yashash darajasi»ni ifoda etar ekan, u ma'lum ma'noda har qanday organizmlar, ya'ni tabiat unsurlarining ham bexatar yashashi nuqtai nazaridan qaralishi lozim. Negaki hozirgi kunga kelib mu'ayyan tabiat unsurlarini bexatar yashashi bevosita yoki bilvosita

¹⁵ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997.- 32-б.

¹⁶ Л.Ю. Хотунцев. Экология и экологическая безопасность.-М.: АКАДЕМИА, 2002.

¹⁷ Т.Т.Арошидзе Экологическая безопасность и международное сотрудничество. http://www.undp.kz/library_of_publications/start.html?redir=center_view&id=994

¹⁸ В.Н. Бурков, А.В.Щепкин. Экологическая безопасность.-М.: ИПУ РАН, 2003.

¹⁹ А.Нигматов, П.Саидов, М.Матчанов, Исоқова М. Экологик хавфсизлик ва унинг табиий географик жиҳатлари // Ўзбекистон география жамиятининг ахборотномаси, 25-жилд, 2005. 129-133-б.

tarzda insoniyatga bog‘liq bo‘lib qoldi. Tabiat unsurlarining o‘zaro a‘loqasi natijasida yuzaga keluvchi har qanday jarayon yoki hodisa tabiiy jarayon hisoblanib, tabiatdagi mu‘ayyan tabiiy tanlanish bosqichida bo‘ladi. Ammo, tabiatdagi ayrim jarayonlar, masalan, chigirtkalarining son jihatdan ko‘payib ketishi va ularning o‘simlik dunyosi bilan bo‘ladigan munosabatlari, albatta, inson xavfsizligiga ta‘sir etadi. Bu ilgari (insoniyatning tabiatga ta‘siri kam yoki deyarli bo‘lmagan vaqtlarda) ham uchrab turgan tabiiy jarayon hisoblanib, ozuqa maydonini insoniyat tomonidan qisqarishi evaziga tezlashdi. Tabiatning esa insondan xavfliroq unsuri yo‘q. Umumiy ekologik nuqtai nazardan qaraganda barcha tirik organizmlarning turli xavaf-xatardan saqlanganlik darajasini ifoda etish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, xavfsizlik nafaqat texnogen yoki tabiiy favqulotda holatlar va jarayonlardan organizmlarning saqlanganlik darajasi, balki u ko‘zga ko‘rinmas hamda bilvosita ta‘sir etuvchi hodisa va jarayonlar orqali yuzaga kelishi ham mumkin. Masalan, issiqxona samarasi tufayli iqlimning sekin-astalik bilan isib borishi va uning natijasida cho‘llanish jarayonini yuzaga kelishi. Oqibatda cho‘llangan yerlarda o‘simlik va hayvonot dunyosining tur va xil jihatdan kamayishi, ya‘ni biologik xilma-xillikni degradatsiyalashuvi hamda insonlar uchun noqulay ekologik sharoitlarni yuzaga kelishi. Albatta, bunday xavfsizlik ekologik xarakterdagi xavfsizlikka kiradi. Lekin u ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma‘rifiy va shu kabi xarakterlarga ega ham bo‘lishi mumkin. Shuning uchun biz «xavfsizlik» tushunchasini alohida ibora sifatida ma‘lum bir fanda ishlatish o‘rinli emas, deb hisoblaymiz. Xavfsizlik xarakteriga qarab uni qo‘shimcha, to‘ldiruvchi va aniqlovchi so‘z yoki so‘z birikmalari bilan ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Ekologik xavfsizlik tushunchasi turli olimlar tomonidan turlicha izohlanadi. Ularning ayrimlarida tushuncha mohiyati to‘liq ochib berilsa, ayrimlarida munozaraga sabab bo‘luvchi fikrlar ham uchraydi. Masalan, N.F.Reymers²⁰ ekologik xavfsizlikka ikki xil yondashgan: 1) tabiat ob‘ektlari, alohida inson va insoniyatning bevosita yoki bilvosita hayotiy muhim elementlarini zararlanishlariga (yoki bu zararlanishdan keladigan xavflarga) olib kelmaydigan faoliyat, vaziyat va jarayonlar uyg‘unligi; 2) yer shari va uning turli mintaqalarida insoniyatning tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, texnogen va siyosiy tayyorgarligi (jiddiy bo‘lmagan talofatlarga moslashishi) darajasida ekologik muvozanatni ta‘minlovchi vaziyat, jarayon va faoliyatlar majmuasi.

O‘zbek huquqshunosi T.Tillyaev²¹ esa ekologik xavfsizlik- shaxs, aholi, sanoat va tabiat ob‘ektlarini tashqi ta‘sirdan himoyalanganlik darajasidir, deb izohlaydi. Lekin muallif ekologiyaning ob‘ekti nafaqat inson, balki barcha tirik organizmlar bo‘lishi mumkinligini inobatga olmagan. U ekologik xavfsizlikning mahalliy, milliy, regional va kurraviy miqyosda, ya‘ni hududiylik hususiyatiga ham o‘z e‘tiborini qaratmagan. Bulardan tashqari, ekologik xavfsizlik turg‘un holatdagi, o‘zgaraydigan daraja emas. U doimo harakatda va o‘zgaruvchandir.

Bizning fikrimizcha *ekologik xavfsizlik* – *organizmlar va ularning yashash muhitini tabiiy va antropogen omillar ta‘siri tufayli turli miqyosda va tezlikda yuzaga*

²⁰ Н.Ф. Реймерс. Природопользование. Словарь-справочник. –М.: Мысль, 1990.- 637 с.

²¹ Т.Тилляев. Охрана природы или экологическая безопасность?. <http://armon.freenet.uz/rus/bulletin/4/01.html>.

keluvchi salbiy xolatlardan saqlanganlik darajasi. Mazkur tushunchada ham ekologiyaga (organizmlar va ularning yashash muhiti), ham xavfsizlikka (salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi) tegishli bo'lgan iboralar ifoda etilgan.

2.4. Tabiat va kishilik jamiyati qonunlarini uyg'unlashtirishning ekologik jihatlari

Biz yuqorida aytib o'tdikki, shu kunda tabiat o'z holicha, kishilar jamiyati o'z holicha yashay olmaydilar. Kishilik jamiyati tabiatni bir bo'lagi va uning ajralmas qismidir. Tabiat falokati – insonlar hayotining tugashi bilan yakun bo'lishi mumkinligi haqida Qur'oni Karimda ham, Tavrotda ham, Injilda ham, Avestoda ham zikr etilgan.

Qur'oni Karimning yetmish beshinchi «qiyomat» surasida qiyomat kuni bo'ladigan hodisalar, hisob- kitob, jazo va mukofotlar, tabiatni inkor etish oqibatiga doir ma'lumotlar bayon etilgan. Makkada nozil qilingan ushbu suraning 6-oyatida «qiyomat kuni qachon o'zi?» dagan savol qo'yiladi. Bu savolga quyi oyatlarda javob tariqasida «Bas (atrof muhit dahshatlaridan) ko'z qamashganda, oy ham tutilganda, quyosh va oy birlashtirilganda, ana o'sha kunda inson: jazodan qochadigan joy qaerda?–deb qolur! 13-oyatda esa u kunda (qiyomatda) insonga (bu dunyoda) qilib o'tgan va qoldirgan (barcha) narsalarining xabari (Rabbing tomonidan) berilur»- deyilgan.

Hattoki, Misrning Xeopsa piramidasida bitilgan qadimgi fir'avnlarni yozib qoldirgan toshlarda ham ushbu haqiqat ifoda etilgan. Unda «insonlar tabiat kuchlaridan foydalana olmasliklari va moddiy dunyoning asl mohiyatini tushunmasliklari sababidan halok bo'ladilar»-deb bitilgani bejiz emasdir, axir.

Inson bu moddiy dunyoda yashar ekan, umidsizlik ila hayot kechira olmaydi. Ertangi kuniga ishonchsizlik, o'z-o'zini falokatga olib bormoq, degani. Yaponlar «Yaxshi narsalarga harakat qilib yasha, yomoni o'zi keladi» deyishadi. Bu dono fikrda jon bor. Biz kelajagimizga ishonch ko'zi bilan boqib yashashimiz kerak, zuriyotlar qoldirib, ularning farovon hayotiga zamin yaratishimiz – ham qarz ham farzdir. Biz albatta, fozil ishlarni qilishimiz, xususan tabiatni, uning boy ne'matlarini asrab-avaylashimiz, bola-chaqalarimizga ham xudoning in'omlarini bus-butun qoldirishimiz kerak. Buning uchun esa *tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uyg'unlashtirishimiz dardkor.*

Xo'sh,-deb savol berish mumkin har bir yaxshi niyatli inson,-tabiat qonun va qonuniyatlari nimalardan iborat? Qanday amallarni qilsak, biz tabiatni asrab qolamiz?

Tabiat qonuniyatlari juda ko'p. Inson sivilizatsiyasi davrida ham ularning tagiga yetgan emas. Tabiatdagi har bir qonun va qonuniyatni ochilishi fanda juda katta shov-shuvlarga sabab bo'lgan va ekologik nuqtai nazardan keng e'tirof qilingan tabiat qonuni, qoida, aksioma, qonuniyatlarini ***makroekologik qonuniyatlar bo'yicha guruhlashtirish*** maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida sanab o'tilgan makroekologik qonuniyatlarga ta'rif jamiyatshunoslik va tabiatshunoslikka oid ko'pgina kitoblarda berilgan bo'lib, ularga alohida izohlar

berishni maqsadga muvofiq, deb hisoblamaymiz. Faqatgina shu narsaga alohida urg'u bermoqchimizki, ushbu tabiatdagi hodisa va jarayonlarniyu kechuviga inson bilvosita va bevosita ta'sir etadi. Ushbu ta'sir esa kishilik jamiyati qonuniyatlarining tabiat qonuniyatlari bilan nechoqlik uyg'unlashganiga qarab salbiy yoki ijobiy harakterga ega bo'lishi mumkin.

1-jadval

Ekologik fanlar guruhi va ulardagi asosiy qonun va qonuniyatlar

G 'r	Guruh	Qonun va qonuniyatlar
1	<i>Umumiy ekologiya</i>	<u>Uning nazariy jihatlarini, matematik, eksperimental ekologiyalarga doir qonuniyatlar:</u> atomlarning biogen ko'chish qonuni; giyokimyoviy asos – V.M.Goldshmit qonuni; energiya oqimining bir tomonga yo'naltirganligi qonuni; modda va energiyaning saqlanish qonuni; radioaktiv parchalanish qonuni; tirik organizmlarning (moddalarning) fizik va kimyoviy birligi – V.I.Vernadskiy qonuni; ekologik korrelyasiya qonuni va h.k.
2	<i>Bioekologiya</i>	<u>Organizmlarning sistematik guruhlarini, tabiiy biotizim, evolyusion va biosfera ekologiyasiga doir qonuniyatlari:</u> biogenetik qonun; genetik xilma-xillik qonuni; irsiy o'zgaruvchanlikning gomologik qatori- V.I.Vernadskiy va E.S.Bauer qonuni; evolyusion takrorlanmaslik-L.Dollo qoidasi; xilma-xillik zaruriyati qonuni va h.k.
3	<i>Geoekologiya</i>	<u>Geografik, geologik, klimatologik, regional, biogeografik soha ekologiyalariga doir qonuniyatlar:</u> tabiiy tarixiylik qonuni; konstantalik – V.I.Vernadskiy qonuni; daryo o'zanining ko'chib yurishi qonuni; tizimlarning tarkibiy to'liqligi qonuni; atrof-muhit hisobiga tabiiy tizimlarning rivojlanishi qonuni; tabiiy omillarning birgalikdagi ta'siri – E.Mitcherxil, A.Tineman va B.Baule qonuni; evolyusiyani tezlatish qonuni va h.k.
4	<i>Amaliy ekologiya</i>	<u>Injenerlik, sanoat, harbiy, agrar, bioresurslar, kommunal, meditsina ekologiyalariga doir qonun va qoidalar:</u> tabiiy resurslarni cheklanganligi aksiomasi; hamma yashash muhitning bir xil qiymatga ega ekanligi qonuni; tayyor mahsulotlarni tabiiy sarfini kamaytirish qonuni va h.k.
5	<i>Ijtimoiy ekologiya</i>	<u>Shaxs, jamiyat, davlat huquqi, oila, sotsial guruhlar, demografik ekologiyalarga doir qonuniyatlar:</u> rivojlanishning cheksizligi qonuniyati; tizimlarning bir me'yorda rivojlana olmasligi yoki tizimlar tarkibidagi tizimchalarning turli vaqtlarda rivojlanish qonuniyatlari; ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va tabiiy resurs imkoniyatlarining o'zaro bog'liqligi qonuni va h.k.

Kishilik jamiyati qonun, qoida va qonuniyatlari har bir millat, elat, davlat, davlatlar va xalqaro hamjamiyatning tarixan tarkib topgan xulq- atvor normalariga

mos tushadi. Lekin ular butun insoniyat uchun umumlashtirilgan yohud ma'lum bir hudud yoki millatlar uchun xos bo'lishi ham mumkin. Qo'llanmada biz uni lokal, regional va global jihatlarini emas, balki yer kurrasida yashab-istiqomat qilayotgan, shu zamin boylıklaridan bahramand bo'layotgan butun insoniyatning ekologik-ijtimoiy qonuniyatlari, qoidalari va prinsiplariga to'xtalib o'tamiz. Ularga jamiyatning ekologik jihatdan rivojlanishiga asos solishi, ya'ni tabiat va jamiyat qonunlarini uyg'unlashtirishi nuqtai nazardan qaraladi. Biz faqatgina ularni ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'rifiy-madaniy tomonlariga qarab guruhlashtirilgan tarzda beramiz.

Yuqorida keltirilgan inson faoliyatini ekologik jihatdan yo'naltiruvchi qonuniyatlari BMTning 1962 yil «Iqtisodiy rivojlanish va tabiat muhofazasi», 1968 yil «Insonlarning ekologik huquqlari», 1972 yil «Xalqaro ekologik hamkorlikning asosiy qoidalari», 1975 yil «Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy hujjati», 1992 yil «Biologik xilma-xillikni saqlash», 1982 yil «Umumjahon tabiatni muhofaza qilish xaritasi», 1995 yil «Almati deklaratsiyasi», 1992 yil «O'zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonuni», 2008 yil «2008-2012 yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitini muhofaza qilish ishlari dasturi», 1998 yil «O'zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha milliy strategiya va harakatlar rejasi» kabi xalqaro va milliy huquq manbalarida, dastur va rejalarida o'z aksini topgan.

Tabiat qonuniyatlarini o'zlashtirib olish va ularni jamiyat qonuniyatlari bilan uyg'unlashtirish ekologik xavfsizlikni ta'minlashning asosiy, balki yagona talablaridandir.

Suveren O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining yorqin ifodasi, uning ichki va tashqi munosabatlarini mustaqil tartibga solish huquqining yaratilishidir. Bunday imkoniyatlarning yuzaga kelishi, bir tomondan o'zligimizni anglash va erkin munosabatlar tizimini yaratishga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, xalqimiz hamda dunyo hamjamiyati oldida har bir fuqaro, jamoa va davlatga ulkan mas'uliyatlar yuklaydi. Chunki sobiq Ittifoq davrida respublikamizda yuzaga kelgan salbiy ekologik oqibatlarining barchasini Markazga yuklagan bo'lsak, endilikda, har bir harakatlarimiz uchun o'zimiz javob berishimizga to'g'ri keladi.

Biz inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat oldidagi burchimizni anglagan holda jamiyat qonunlari, ya'ni huquq me'yorlarini xalqaro andozalarga mos ravishda shlab chiqmoqdamiz. Unga yaqqol misol qilib mustaqillik davrida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, yuzlab milliy qonunlar va minglab normativ hujjatlarni olish mumkin. Milliy qonun hujjatlarining barchasi inson huquqlari, erkinliklari va burchlari kafolatlaydigan umumbashariy standartlarga to'g'ri keladi. Lekin, hamma xalqaro huquq standartlari milliy qadriyatlarimizga va ayniqsa, mahalliy tabiiy sharoitlarga mos kelmaydi. Shuning uchun ham milliy qonunlarni, ya'ni huquqiy xulq-atvor normalarini belgilashda, albatta, o'zimizning mahalliy sharoit va imkoniyatlarimizni inobatga olish darkor.

Tabiat qonunlarini jamiyat qonunlari bilan uyg'unlashtirish prinsipi birinchi bor 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 4-moddasida aks ettirilgan. Jinoyat kodeksida jazo tayinlash ikki omilga: aybdorning va qilmishning ijtimoiy xavfliligiga qarab belgilanadi. Vaholanki, ijtimoiy xavflilik

darajasi tabiat qonuniyatlaridan kelib chiqmagan holda tayinlanadi. Jazoning og'irligini, bizning fikrimizcha, tabaqalashgan tarzda, ya'ni mahalliy tabiiy sharoitlarni inobatga olgan holda belgilash kerak. Chunki Orol bo'yi hududida bir daraxtning ekologik funksiyasini tog'-oldi, tog'li yoki sug'orma hududlaridagi bir daraxtning funksiyasi bilan aslo tenglashtirib bo'lmaydi. Xullas, tabiiy ob'ektlarga nisbatan yuzaga keladigan jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tabiatga mos ravishda uyg'unlashtirish uchun *quyidagi chora-tadbirlarni ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish* talab etiladi.

2-jadval

Tabiiy ob'ektlarga nisbatan yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarga doir chora-tadbirlar

TG'r	Ijtimoiy sohalar	Chora-tadbirlar
1.	Kadrlar tayyorlash	Tabiat va jamiyat qonunlarini uyg'unlashtira oladigan mutaxassislarni tayyorlash va qayta ixtisoslashtirish
2.	Ta'lim	Ikki boqichli, ya'ni maxsus tabiiy va yuridik ta'lim tizimini tashkillashtirish
3.	Ma'rifat	Tabiat va jamiyat qonuniyatlariga oid lug'at va o'quv-uslubiy adabiyotlarni yaratish
4.	Qonunchilik	Jamiyat qonunlarinini tabiat qonunlariga muvofiq ravishda qayta ko'rib chiqish
5.	Fan	Huquqbuzarliklar geografiyasi borasida ilmiy izlanishlar olib borish
6.	Yurisprudensiya	O'zbekiston Respublikasini ekologik-huquqiy jihatdan rayonlashtirish
7.	Va shu kabi	Tegishli ijtimoiy munosabatlarga yo'naltirgan ravishda

Jadvaldagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uyg'unlashtirish va oxir oqibatda tabiiy tizimlarni saqlab qolish, atrof tabiiy muhit holatini sog'lomlashtirish, lokal, regional va yalpi ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

2.5. O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati

Yer kurrasida yuzaga kelayotgan ekologik nobop muhitning chuqurlashuvida ozmi-ko'pmi O'zbekistonning ham ishtiroki bor. Mamlakatimizda yashayotgan 30 milliondan ziyod aholining yarmidan ko'pi ekologik xavfli bo'lgan muhitda istiqomat

qilmoqda. Orol dengizi va uning atrofida ro‘y berayotgan ekologik inqiroz holati sovet davrining noekologik agrar-iqtisodiy siyosatining natijasidir. Shuning uchun ham davlatimiz, shaxsan Prezidentimiz Islom Karimov ekologik masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyg‘unlashtirgan holda olib borishni lozim deb topmoqda²².

O‘zbekistonning ekologik siyosati — davlatning ekotizimlarni muhofaza qilish, ularning tabiiy resurslaridan oqilona foydalanish va buzilgan ekotizimlarni qayta tiklash borasida olib borayotgan ichki va tashqi faoliyat majmui.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 2010 yil Oliy Majlisning Senati va Qonunchilik palatasining qo‘shma yig‘ilishida “atrof-muhitni muhofaza qilish sohasiga oid qonunchilikni yanada rivojlantirish,...insonni va mamlakat aholisini ekologiyaning xavfli va tajovuzkor o‘zgarishlaridan himoya qilish” bugungi kunda respublikamiz uchun eng dolzarb masalalardan biri ekanligi, shuning uchun ham ekologik harakat vakillariga Qonunchilik palatasidan 15 ta joy ajratilganligi haqida ta’kidlagan edi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2008-2012 yillarda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi to‘g‘risida”gi 212-sonli qarori asosida uzluksiz ekologik ta’lim va barqaror rivojlanish uchun ta’lim tizimini rivojlantirish belgilandi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim va Xalq ta’limi vazirliklari tomonidan BMTning Barqaror rivojlanish uchun ta’lim bo‘yicha Dekadasi hamda BMT yEvropa iqtisodiyot komissiyasining Strategiyasini O‘zbekiston Respublikasida bajarilishiga ko‘maklashish va amalga oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi 2010 yil dekabrda qabul qilindi. Ushbu dasturga 2011-2012 o‘quv yilida oliy ta’lim muassasalarida tegishli ixtisosliklar bo‘yicha ekologiya, tabiatdan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish sohasiga oid o‘quv uslubiy majmualarni takomillashtirish va joriy etish vazifalari kiritilgan.

Mustaqillik sharofati tufayli O‘zbekistonda quyidagi taktik va strategik ekologik yo‘nalishlar ishlab chiqilgan: «1999—2005 yillarda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi», «O‘zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ekologik ta’minlashning milliy harakatlar rejasi», «O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit gigienasi bo‘yicha milliy harakatlar dasturi», «Biologik rang-baranglikni saqlash bo‘yicha milliy strategiya va harakatlar rejasi». Ushbu ekologik dastur va rejalarda hozirgi kunda va kelajakda mamlakatimizda jamiyatning tabiatga nisbatan munosabat shakli qanday bo‘lishi, uning ekologik konsepsiyasi, maqsadi va prinsiplari belgilab berilgan. Ekologik maqsad va vazifalarni amalga oshirishning taktik va strategik harakatlar dasturi va yo‘nalishlari ko‘rsatib o‘tilgan.

O‘zbekiston Respublikasi ekologik siyosatining asosiy maqsadi — fuqarolarning hayotiy zarur ehtiyoji bo‘lgan ekologik xavfsiz muhitni ta’minlash uchun ekotizimlarni muhofaza qilish, ularning tabiiy resurslaridan oqilona

²² *Tabiat. Jamiyat. Ma’naviyat* / Президент Ислон Каримов асарларида экология масалаларининг ёритилиши. Тўлдирилган иккинчи нашр // Экологик таълим ва тарбия учун қўлланма.- Т.: Ўзбекистон, 2009.- 152 б.

foydalanish va buzilgan ekotizimlarni qayta tiklash, ya'ni jamiyatning tabiatga nisbatan iqtisodiy-ekologik munosabat shaklini qo'llashdir.

Ma'lumki, mustaqillik davrigacha Turkiston, keyinchalik O'zbekiston chor Rossiyasiga va so'ngra, sobiq Ittifoqqa xom ashyo yetkazib beruvchi chekka o'lka hisoblangan. Shuning uchun ham ular tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralaridan maksimal holda ekstensiv ravishda foydalanganlar, ya'ni jamiyatning tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shaklini qo'llaganlar. Totalitar tuzumdagi iqtisodiy munosabat shaklidan birdaniga (sakrab) ekologik munosabat shakliga o'tishning va nazariy va na amaliy iloji bor. O'zbekiston Respublikasini tanlagan yo'li – tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatni iqtisodiy-ekologik shaklidan bosqichma-bosqich ekologik munosabat shakliga o'tkazishdan iborat.

1997 yil 29 avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Milliy xavfsizlik konsepsiyasi to'g'risida»gi qonunida mamlakatimizning ekologik dunyoqarashida quyidagilarga e'tibor berilgan:

— shaxsning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan kishilarning sog'lig'ini muhofaza qilish va insonlarning turmushi uchun optimal holatdagi ekologik sharoitlarni yaratib berish;

— jamiyatning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan oilani har tomonlama qo'llab-quvvatlash, mo'tadil ekologik vaziyatni tashkil etish, aholining sog'lig'ini ta'minlash, jismoniy baquvvat avlodni shakllantirish;

— davlatning hayotiy zarur ehtiyojlari bo'lgan – barqaror rivojlanishni ta'minlash, mintaqaviy-iqtisodiy holatni mo'tadillashtirish, sog'lom hayot tarzini shakllantirish.

Shunday qilib, O'zbekiston uchun yagona shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy zarur ehtiyojlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsiz muhit milliy xavfsizlikning ajralmas bir bo'lagidir. Respublikamiz ekologik siyosatining maqsadini amalga oshirish uchun davlatimiz barqaror rivojlanish bilan bir qatorda, muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasini amalda qo'llashni ma'qul deb topdi. Bu degan so'z — shaxs, jamiyat va davlatning ekologik talablarini mintaqalar bo'yicha iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlantirish talablariga moslashtirish kerak. Davlatimizning ekologiya borasidagi maqsad va vazifalarini amalga oshirishning asosiy chora-tadbirlari 1.7.1-jadvalda ko'rsatilgan.

Tabiatni muhofaza qilishning Milliy dasturida ekologik xavfsizlikni ta'minlash va yuqorida aytib o'tilgan tadbirlarni quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirish tavsiya etilgan:

- davlat ekologik islohotlarning yo'l boshlovchisi;
- ekologik xarajatlarni moliyalash va ularning yangi sxemalarini jalb qilish;
- makroiqtisodiy va sohaviy ekologik siyosatni takomillashtirish;
- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini ekologiyalashtirish;
- atrof tabiiy muhit sifatini yaxshilash maqsadini qo'yish va standartlashtirish;
- ishlab chiqarishning ekologik talablarini chuqurlashtirish va h.k.

O'zbekiston Respublikasining yuqorida aytib o'tilgan ekologik siyosatini amalga oshirish tabiat va jamiyat qonunlarini uyg'unlashtirish, ekologik chora-tadbirlar va asosiy tanlangan tamoyillarning hayotga tatbiq qilish mexanizmini ishlab chiqish va

amalda qo‘llash mamlakatimizda jamiyatning tabiatga nisbatan ekologik munosabat shakliga o‘tib olish imkonini beradi. Bunday ekologik siyosat shaxs—jamiyat—davlat timizning milliy xavfsizligini ta'minlashda katta xizmat qilishiga hyech shubha yo‘q.

3-jadval

O‘zbekiston Respublikasi ekologik siyosatidagi amalga oshirilishi lozim bo‘lgan asosiy chora-tadbirlar

TG 'r	Chora-tadbirlar
1	Ekologik texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni amalga joriy etish
2	Iqtisodiyot tarmoqlaridagi tabiiy jarayonlarning keskin buzilishiga olib keladigan barcha zaharli kimyoviy moddalarni qo‘llash ustidan qattiq nazorat o‘rnatish
3	Atmosfera havosi va suvlarni insonning hayotiy faoliyati uchun zararli yoki salbiy ta'sir etadigan moddalar bilan ifloslantirishni to‘xtatish
4	Qishloq xo‘jalik ekinlarini, eng avvalo, g‘o‘zani sug‘orishda suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish
5	Kollektor-zovur suvlarini daryolar va suv omborlariga tashlashni tartibga solish va oqova suvlarni chiqarib yuborishni batamom to‘xtatish
6	Sanoat korxonalarida atmosfera havosiga, suv havzalariga va tuproqqa ifloslantiruvchi hamda zararli moddalarni tashlaganlik uchun solinadigan maxsus soliqdan keng foydalanilgan holda mas'uliyatni oshirish, ularda zamonaviy, samarali tozalash qurilmalar tizimini joriy etish
7	Boshlang‘ich xom ashyodan tayyor, pirovard mahsulot olgunga qadar kompleks foydalanishga imkon beradigan yangi, zamonaviy, ekologik jihatdan samarali uskunalarni o‘rnatish
8	Qayta tiklanadigan zaxiralarni qayta ishlab chiqishning tabiiy ravishda kengayishini ta'minlaydigan hamda qayta tiklanmaydigan zaxiralarni qat'iy mezon asosida iste'mol qilingan holda hamma turlaridan oqilona foydalanish
9	Foydali qazilmalardan oqilona foydalanish
10	Boshlang‘ich xom ashyodan to‘liq foydalanishni ta'minlash va buning uchun eskirgan uskunalarni almashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ayrim sexlar, uchastkalar va korxonalarni rekonstruksiya qilish asosida foydali qazilmalarni sanoat usulida yanada to‘liq va oqilona qazib olish
11	Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun tog‘-kon sanoatining chiqindilarini o‘zlashtirishni yanada kengaytirish hamda buzilgan yerlarni qayta yaroqli holga keltirish (rekultivatsiya qilish)
12	Keng maydonlardagi tabiiy sharoitlarni tabiiy zaxiralardan samarali va kompleks foydalanishni ta'minlaydigan darajada aniq maqsadli, ilmiy asoslangan tarzda o‘zgartirish (daryolar oqimini tartibga solish hamda suvlarni bir havzadan ikkinchisiga tashlash, yerning suv-fizik xususiyatlarini yaxshilash, suv chiqarish va shunga o‘xshash tadbirlarni amalga oshirish)
13	Jonli tabiatning xilma-xilligini saqlash, tabiiy genofondni madaniy ekinlar va hayvonlarning yangi turlarini ko‘paytirish hisobiga boshlang‘ich baza sifatida saqlab qolish
14	Qurilish va obodonlashtirish rejalarining ilmiy asoslangan, hozirgi zamon urbanizatsiyasining barcha salbiy oqibatlarini bartaraf etadigan tizimni joriy etish yo‘li bilan shaharlarda va aholi punktlarida ekologik xavfsiz muhitni tarkib toptirish
15	Jahon jamoatchiligi e'tiborini mintaqaning ekologik muammolariga qaratish. Orol muammosi bugungi kunda chinakam keng ko‘lamli, butun sayyoramizga daxldor muammo bo‘lib qolganligini, uning ta'siri hozirning o‘zidayoq biologik muvozanatni, bepoyon hududlarda aholining genofondlarga halokatli ta'sir ko‘rsatayotganligini nazarda tutish

16	Xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini yuqorida zikr etilgan muammolarni hal qilishga jalb etish
----	--

Xulosa va tavsiyalar

Yurtimizda jismonan yosh avlodning dunyoga kelishi va rivojlanishi uchun barcha zarur sharoitlar yaratilmoqda. Sog'lom turmush tarzini shakllantirishni toza atrof muhitsiz, boshqacha qilib aytganda ekologik xavfsiz tabiiy muhitsiz bir yoqlama tasavvur etib bo'lmaydi. Sog'lom turmush tarzi hamda atrof muhit bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'langandir. Sog'lom atrof muhit, tabiiy muhitning toza va musaffoligi bolalarning sog'lom va etuk voyaga etishining asosiy omillaridan biridir.

Ekologik muammo taraqqiyot, xavfsizlik, aholining turmushi va bevosita odamlar hayotining davomiyligiga ta'sir ko'rsatib, ayniqsa aholining eng yosh qismi bo'lgan bolalar hayotiga katta xavf soladi. Sir emaski, ifloslangan, zaharlangan atrof-muhit birinchi navbatda hali yosh, endi rivojlanib shakllanib borayotgan organizmga katta ta'sir ko'rsatadi, uning fiziologik va ruhiy rivojlanish holatiga ham ta'sir etmay qolmaydi.

Ayniqsa, hozirgi paytda oilada ekologik omil va talablarga asoslanib sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalalari muhim kasb etmoqda. Bizning nazarimizda, oila – oila a'zolari o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, unga rioya qilish va targ'ib qilish, zararli odatlarni oldini olish, toza musaffo muhitni qaror toptirishning kichik yorqin modeli hisoblanadi. Oila a'zolarining munosabati, xo'jalik yuritish uslubi, tartib-qoidalar va odat-ko'nikmalari oilaning qadriyatlarini belgilaydi. Ko'p mingyillik jamiyatimiz tarixi shundan dalolat beradiki oilada ma'naviy-ekologik qadriyatlarga va uning qaror topishiga katta e'tibor berilgan. Oxirgi yuz yillikda respublikamiz ekologik tizimiga katta salbiy ta'sir etkazildi, ajdodlarimizning tabiatdan foydalanish borasidagi xalq udumlari va an'anaviy odob-ahloq qoidalarini unutib yuborildi.

Xalqimiz boy ekologik madaniyatga ega. Asrlar davomida shakllanib kelgan boy milliy ma'naviy qadriyatlarimiz va merosimiz shundan dalolat beradiki, otabobolarimiz, ajdodlarimiz Ona zaminga o'zgacha munosabatda bo'lib, suv, tuproq, havoni qadrlaganlar. Tabiat boyliklari va uning ehsonlarini asrab-avaylab, ulardan

tejab foydalanganlar. Ma'naviyatimiz poydevori hisoblangan muqaddas hadislarda: "Englar, ichinglar, isrof qilmanglar", deyilgan. Isrof qilmaslik, uvol, gunoh va me'yor kabi tushunchalarni yaxshi anglab etganlar va kundalik turmush faoliyatida ularga qat'iy amal qilganlar.

Xalqimizda yaxshi bir naql bor "Atrof-muhit tozaligi uyning ostonasidan boshlanadi". Har bir xonadonning sarishtaligi, obodligi uning ostonasida, ko'cha-kuy, hovli-joyni toza va saranjom tutishda bilinadi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" deganlaridek, ota-onalar bolalarga tabiat in'om etgan suvni asrab-avaylash, tuproq va havoni ifloslantirmaslik, o'simlik-yashillik olamini saqlash haqidagi o'gitlarni doimiy ravishda singdirishlari va ularning hayot mezoniga aylantirishlari talab etiladi. Bolalarimizga, O'zbekiston uchun tobora qadrlil bo'lib borayotgan ichimlik suvidan tejab-tergab foydalanish munosabatini shakllantirish ayniqsa, o'ta muhim masaladir.

Ta'kidlash jozki, ayniqsa bizning o'lkamizda er va suv asosiy milliy boylik bo'lib, xalq farovonligining asosiy manbai hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, inson salomatligi ham millat boyligi hisoblanadi. Binobarin, toza ichimlik suvi har bir oila sog'lom hayot yuritishning muhim sharti hisoblanadi. Bugungi avlod o'sib, ulg'ayib, insonlar hayoti va atrofimizdagi tabiatni asrab-avaylash haqida hal qiluvchi qarorlar qabul qilishi kerak bo'ladi. Oilada ota-onalar, kattalar tomonidan bolaga birlamchi ekologik madaniyat saboqlari beriladi. Tabiatdagi sodir bo'layotgan hodisa va o'zgarishlarning bevosita har bir kishining salomatligiga, ruhiyatiga, kayfiyatiga ta'sirini ota-onalar o'z bolalariga astoydil tushuntirsa, bola ko'nglida muhrlanib va shunday narsalarni bilishga hamda oqilona hatti-harakatlarga rioya qilishlariga intilishlari oshadi.

Birinchi, eng ustuvor vazifa, o'lkada suv muammosi ijobiy hal qilinmogi zarur, suv bilan ta'minlashning kafolatlanishi yangi ekologik muvozanatning tiklanishiga imkon beradi. Ikkinchi, eng ustuvor vazifa, sug'oriladigan mintaqada meliorativ tadbirlar negizida tuproqlarning suv-tuz balansida barqaror ravishda manfiy ko'rsatkichga erishilsa, iqtisodiy samaradorlik ham ko'tarilish yo'nalishiga ega bo'ladi. Chunki, ekinlar hosildorligi orta boradi, erdan foydalanish koeffitsienti optimal ko'rsatkichga etadi, almashlab ekish sxemalarini to'la tadbir qilish uchun

qulay imkoniyatlar vujudga keladi. Binobarin, iqtisodiy potentsial ko'lamini ancha ortadi, xo'jaliklarning rentabelligi sezilar boshlaydi. Uchinchi, eng ustuvor vazifa, o'lkaning iqlimi o'zgarayotgani va suv tanqisligini hisobga olgan holda qishloq xo'jalik ekinlarining shu hududga mos keladigan turlarini joylashtirish sxemasi, chorvachilik hamda baliqchilikni tubdan rivojlantirish yo'llarini asoslash eng dolzarb masala hisoblanadi. Bu borada boshqa ishlar qatori chuqur iqtisodiy tahlil va hisob-kitob yumushlari bajarilishi maqsadga muvofiq.

Geografiya o'qituvchisi har bir darsida o'quvchilarga ekologik tarbiya berishi mumkinligini unutmasligi kerak. Avvalombor, o'quvchi-yoshlarimizda ekologik madaniyat saboqlarini shakllantirishda kattalarning tabiatga, atrof-muhitga bo'lgan munosabati katta o'rin tutadi. Ota-onalarning atrof-muhit tozaligini saqlashga bo'lgan doimiy e'tibori, say'-harakatlarini ko'rgan va his qilgan bolalar – farzandlar, ular orqasidan ergashishga harakat qilishadi, ulardan namuna va o'rnak oladilar. Oila davrasida birgalikda erta bahorda hovli va ko'chada daraxt ekish, uni parvarish qilish, obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlarini amalga oshirish, hovlini obod qilish har bir bola uchun yaxshi namuna maktabini o'taydi hamda atrof-muhitga bo'lgan ezgu munosabatini belgilashda zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 29 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 47 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 485 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"

- gi PF-4947-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda
5. Atrof tabiiy muhitni muhofza qilish. Qonunlar va normativ hujjatlar. –T., 2002.
 6. Atrof-muhitni muhofaza qilish milliy harakat rejasi. –T., 1998. 78 b.
 7. Akimova T.A., Xaskin V.V. Ekologiya. – M.: YuNITI, 1998.
 8. Alimov T.A., Rafiqov A.A. Ekologik xatolik saboqlari.- T.: O'zbekiston, 1991.
 9. Bannikov A.G. i dr. Osnovo' ekologii i oxrana okrujayuhey sredy'.- M.: Kolos, 1999.
 10. Baranskiy N. N. Nauchno'e printsipi geografii. Izbranno'e truda-M.: Mo'sl,1980.
 11. Beknozov R.U., Novikov Yu.V. Oxrano' prirodo'.-T.: O'qituvchi, 1995.
 12. Ibroxim Karimov. «Ma'naviyat, falsafa va hayot» Toshkent. Fanlar Akademiyasi «Fan» 2001 yil.
 13. Mamashokirov S, «Ekologik barkarorlik omillari» Tafakkur jurnali, 2005 yil, 1-son.
 14. Mamardashvili. M.K. Soznanie i tsivilizatsiya. «Priroda» jurnali 1988 yil, 11-son.
 15. Oltinov M, «Ekologiya va inson» «O'zbekiston Respublikasi biologik xilma-xillikning ekologik muammolari» Navoiy 2006 yil.
 16. Oltinov. M, Abdimuminov. O, «O'zbekiston Prezidenti I Karimov ekalogik muammolar to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasi biologik xilma-xillikning ekologik muammolari» Navoiy 2006 yil.
 17. Rafiqov A.A. Geoekologik muammolar. –T.: O'qituvchi, 1997.
 18. Rafiqov A., Abirqulov Q. Ekologiya.-T.: 2004.
 19. «Sog'lom avlod-bizning kelajagimiz» Toshkent. Ibn Sino nomidagi nashriyot 2000 y.
 20. Sultonov R.S. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari. T. Musiqqa. 2007.
 21. Sharafiddinov O, «Ekologik madaniyat» Tafakkur jurnali 2005 yil.
- O'zbekiston Respublikasi Milliy Entsiklopediyasi. Toshkent. Qomuslar bosh taxririya, 1997 y.
22. To'xtaev A.S. Ekologiya.- T.: O'qituvchi, 1998.
 23. O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati, «G'arb Falsafasi» Toshkent, Sharq 2004 yil.
 24. O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati, «Falsafa asoslari» T., «O'zbekiston» 2005 yil.
 25. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, I.Mo'minov nomidagi Falsafa va Xuquq instituti. «Falsafa» qisqacha izohli lug'at Toshkent. «Sharq» 2004 yil.
 26. Qayumov A.A., Raxmonov R.N., Egamberdieva L.Sh., Xamroqulov J.H. Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish. – T.: “Iqtisodiyot”, 2014.
 27. Ergashev. A., Ergashev T. «Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish» Toshkent. «Yangi asr avlodi» 2005 yil.
 28. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish. Toshkent. 2005.
 29. WWW.gov.uz.-O'zbekiston respublikasi hukumati sayti.

www.enn.uz;

www.ziyonet.uz;

**Guliston davlat universiteti 4-bosqich talabasi Latipova Nilufar tomonidan
5650100-Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi ta'lim yo'nalishi bo'yicha
bakalavr darajasini olish uchun “Ekologiyaning kelib chiqishi va dastlabki
rivojlanish tarixini o'rganish” mavzusida bajarilgan bitiruv malakaviy ishiga
Taqriz**

Bugungi kunda insoning tabiat bilan o'zaro aloqalari ancha murakkab tus oldi. Tabiat va insonning o'zaro munosabatlari bugungi kunda har qanday fan tadqiqotlarining diqqat markazida bo'lmoqda desak yanglishmagan bo'lamiz. Chunki inson tabiati bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularni aslo bir-biridan ayri – ayri holda tasavvur etib bulmaydi.

Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan. Tabiat va inson o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo'lar ekan, bu qonuniyatlarni buzish o'nglab bo'lmas falokatlarni insoniyat boshiga solib boradi.

Bugungi kunda dunyodagi geografik-siyosiy holat jadal sur'atlarda o'zgarmoqda. Bunday sharoitda esa inson tomonidan biosferaga ko'rsatilayotgan ta'sirni tartibga solish, ijtimoiy taraqqiyot bilan qulay tabiiy muhitni saqlab qolishning o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirish, inson va tabiatning o'zaro munosabatlarda muvozanatga erishish muammolari borgan sari dolzarb bo'lib bormoqda. Taraqqiyotning hozirgi bosqichida inson bilan tabiatning o'zaro ta'siriga oid bir qator muammolarni hal etish faqat bir mamlakat doirasida cheklanib qolmaydi. Ko'rinib turibdiki, tabiiy muxitni inson yuritadigan xo'jalik faoliyatining zararli ta'siridan himoya qilish bilan bog'liq ko'pgina muammolar keng ko'lam kasb etadi.

Kirish qismida tanlab olingan mavzuning dolzarbliigi, tadqiqotning identiv maqsadlari asoslangan hamda vazifalari keltirilgan. O'quvchilarni insoniyatning global ekologik muammolari asosidagi jarayonlarni o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy interfaol usullaridan foydalanish, bu jarayonda yangi informatsion – pedagogik texnologiyalarni tadbiiq qilish muhim ahamiyatga egaligi ishda ochib berilgan.

Ushbu bitiruv malakaviy ish kirish, 2 ta bob, tadqiqot ishini amalga oshirish mobaynida ishlab chiqilgan ilmiy xulosa va tavsiyalar hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat, ish yuksak saviyada yozilganligini e'tiborga olib a'lo bahoga baxolayman.

Guliston davlat universiteti 4-bosqich talabasi Latipova Nilufar tomonidan 5650100-Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr darajasini olish uchun "Ekologiyaning kelib chiqishi va dastlabki rivojlanish tarixini o'rganish" mavzusida bajarilgan bitiruv malakaviy ishiga rahbar

Xulosasi

Ekologiyaning ob'ekti esa – ekotizimlar, tadqiqot predmeti esa biologiya faniga yaqin – organizmlar o'zaro aloqasi va atrof tabiiy muhiti o'rtasidagi munosabat qoidalari, qonuniyatlari, holati, funksional bog'liqligi. Fan va fanlar metodologiyasida har bir fan mustaqil ravishda "oyoqqa turishi" uchun yo mustaqil tadqiqot ob'ekti yoinki mustaqil tadqiqot predmeti bilan boshqa, ayniqsa, turdosh fanlardan ajralib turishi lozim. Ekologiya esa biologiyadan aynan tadqiqot ob'ekti bilan ajralib turadi. U nafaqat mustaqil fan, balki fanlar tizimiga aylanib bormoqda. Buni esa keng ekolog olimlar tomonidan e'tirof etilgan amerikalik tadqiqotchi-biolog olim Yu.P.Odumning "Ekologiya" rus tiliga tarjima qilingan kitobiga akdemik V.Ye.Sokolov tomonidan berilgan so'z boshida "Hanuzgacha biz Ekologiyani biologik fanlar qatoriga kiritar edik. Odum bo'yicha esa u fanlararo bilimlar predmeti ekanligini anglab olamiz ham".

Demak, yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkin: ekologiya bilan iqtisodiyot o'rtasida juda ham yaqinlik mavjud bo'lib, ular bir-birlarini taqozo etadilar. Ekologiya xo'jalikni yuritish uchun resurslar va qulay tabiiy sharoitlarni ta'minlab beradi, iqtisodiyot o'z navbatida mavjud boyliklar va sharoitlarni e'tiborga olgan holda iqtisodiyotni rivojlantirish yo'llarini ilmiy asoslangan holda taraqqiy qilishini ta'minlashi zarur. Bu o'zaro ta'sir doirasida iqtisodiyotga ko'p narsa bog'liq, ya'ni eng muhimi tabiatdan resurslarni me'yorga-ehtiyojga qarab xalq xo'jalik muomalasiga kiritish, isrofgarchilikka chek qo'yish, atrof -muhitni chiqindilar bilan bulg'amaslik, resurslardan foydalanganlik uchun xaq to'lash tartibini joriy etish va unga amal qilishni ta'minlashi maqsadga muvofiq. Resurslardan qanchalik oqilona foydalanilsa, atrof-muhitning shunchalik toza va ozoda bo'lishi uchun imkoniyat yaratiladi. Ushbu tadqiqot ishida tabiatga ijobiy munosabatda bo'lishga oid ta'lim va tarbiya berishda o'quvchilarni tabiatni saqlash to'g'risidagi dastlabki bilim, zarur ekologik malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish asosiy maqsad qilib qo'yildi.

Shu jarayonni hisobga olgan holda, Latipova Nilufar o'zining loyiha ishini "Ekologiyaning kelib chiqishi va dastlabki rivojlanish tarixini o'rganish" mavzusini internet ma'lumotlari asosida loyhalashtirib, yozgan.

Birinchi bob "Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va ularning ekologik-geografik oqibatlarini" deb nomlangan bo'lib, bunda shaharlar va urbanizatsiya taraqqiyoti tabiat va inson (jamiyat) orasidagi muvozanatni buzdi, ekologik muammo global, olamshumul ahamiyat kasb etib, u hatto urush va tinchlik muammosidan ham oldinga chiqib oldi va hozirgi kunda bajarilayotgan ishlar haqida atroflicha yoritilgan.

Ikkinchi bob "Ekologiya fanining rivojlanishi va shakllanish tarixi" deb nomlangan bo'lib, unda ekologiya fanlar tizimlarining shakllanish tarixi va yoshlarga bilim berishda ekologik tarbiyaning muhimligi haqida batafsil yoritib berilgan

Latipova Nilufar Sardor o'z ishini yuksak saviyada bajarganligi, bitiruv loyiha ishning amaldagi Nizom talablariga to'la javob berishini hisobga olib, himoyaga tavsiya etaman.

**«Ekologiya va geografiya»
kafedrasi professori:**

A.Nigmatov